

Вступне слово

Тим спільним наголовком обнятий цілий ряд оповідань, повісток та картин, котрих ціль — представити вірно життя підгорян Самбірського та Стрийського околу. Кілька слів для вияснення наголовка.

Борислав звісний на цілу Галичину, ба й на цілу Європу, яко копальня нафти і земного воску, — та звісний, певно, лиш з імені. Не знаю, чи приходило й на думку тисячам а тисячам образованих людей, що там рік-річно з'їздять задля інтересів, хоть поглянути на життя тої незлічимої сили "ріпників", що для них видобувають скарби земні. А справді, ні одно місце в цілій Галичині не представляє більшого поля для студій — не так поетичних, як більше соціальних. Сли де у нас, то певно в Бориславі найсильніше заступлена класа робітницька — а нужда, трата сил і здоров'я, зледащіння тих людей під взглядом моральним — найгрізніше і найголосніше віщують, що може статися з наших хліборобів в протягу яких-де двох десятків літ, коли недостача поля, хліба і грошей, коли наслідки всіляких хиб теперішнього суспільного устрою змусять їх іти на роботу фабричну, продавати своє здоров'я і свою силу на нужденне пропитання. А що саме тепер найбільше до того йде не лиш на заході Європи, але й у нашій стороні, показує щоденний досвід, — показує щораз то більша маса робучих рук, які тиснуться з наших сіл до всіх фабричних заводів.

Борислав, хоть достатчив нашому краєві цінного матеріалу для освітлення і про домашній ужиток і про вивіз за границю, стався між тим западнею, в котрій гине і пропадає наше щасливе Підгір'я, в котрій марнується без ліку здорових сил нашого народу. Борислав стався для нього осередком експлуатації у всіх можливих видах, почавши від тисяч жертв, що гинуть рік-річно в ямах, аж до тих тисяч, що вертають відтам з протраченою силою, фізичною та звихненою моральною підставою в серці, — що вертають передчасними старцями.

Таке значення наголовок тих картин.

Довгі літа мав я спосібність придивлятися тій страшенній експлуатації, що, мов зараза, шириться щораз дальше, росте ураз із зростом нужди і недостатку в народі, і мав я спосібність оглядати й немало сумних-сумних наслідків її. Не говорю уже о жителях самого колишнього села Борислава, що з малими виїмками майже всі пішли по жебрах. Борислав висисає вздовж і вшир всі сусідні села, — пожирає молоде покоління, ліси, час, здоров'я і моральність цілих громад, цілих мас.

Перша група обнятих тим наголовком оповідань представить кілька інтересніших епізодів із життя "ріпників ". У другій стрібую подати деякі також не менше цікаві уступи із дотеперішньої історії Борислава.

Ріпник

Włogosławiony, kto ma serce!

On jeszcze zbawion być może.

Z. Krasiński ("Nieboska komedia")* .

— Іване, Іванчику, соколе мій дорогий!..

— Чого хочеш?

— Та бо ти такий тепер острій, неприступний якийсь...

— Говори, чого потребуєш?

Осінній вітер шумів і свистів по вузьких уличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, — доки ту буду чекати на твою бесіду? Говори, чого-сь мя викликала сюда на улицу в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобов так... як давніше бувало... знаєш — у селі...

— Не нагадуй ми того гнізда мого сорому! Говори прудше! Не видиш — я весь продрог.

— Виджу, виджу! (її голос дрижав.) Іване, ти, бачу, вже мене не любиш, — бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так судиш?

— А тота Ганка круглолиця... Ти з нев щовечір водишся...

— Хіба ж їй забороню, — сли ся сама за мнов тягає?

— А мені пощо забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує ти чого? Скажи, ти знаєш, я ти ніколи не відказував помочі в нужді.

— Так, — грошей! Але інчої нужди моєї ти й не бачиш, інчої помочі відказуєш!

— Якої?

— Чому ж за мою любов щирю ти мене хоть троха не любиш?

— Ет, дурна ти, та й годі! Гадаєш, що я за Ганков гину! А мені Ганка й не в голові. Не бійся, Фрузю, я тебе не зраджу. Але тепер час до хати. Ту студінь. Що, ти не йдеш до Кирницького? Ходи розігрійся.

Тоті слова посипалися прудко, мов перли, у Фрузине серце. Не слова самі, а тон їх був бальзамом для зболілої груді. Він давно уже не говорив до неї так ласкаво.

— Іванчику мій, — я ти прийшла новину сказати.

— Яку? Говори!

— Я надіюся незадовго гостя...

— Гостя?.. Якого?.. І що він мене обходить?

— О, він тебе обходить, — і дуже, Іванчику, обходить.

— Ну, хто ж він такий?

— Ану, згадай! Ах, недогадливий!

— Чорт там догадається! Де мені до того? — казав Іван, дрижачи від холоду в легкій, проношеній і мазею зачорненій полотнянці.

— Се дитина! Твоя дитина, Іванчику, — знаєш?

Фрузя сказала тоті слова так весело, з таким трепечущим щастям в голосі, що Івана вони глибоко вразили в серце.

— А, так? — сказав він сухо, протягло. — Ну, ідеш до гостиниці?

— Ні. Іду додому, ще маю шити, — сорочатко... Добраніч тобі!..

— Добраніч, Фрузю! — сказав Іван і пішов до гостиниці.

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі, стояв великий магазин, де складувався земний віск, видобутий із ям, власність жида Лінденбаума. Се будинок великий, дерев'яний, круг нього повно ям, а попід стінами стирчать купи ілястої білої глини, видобутої із закопів.

Взаді, в кутику того магазину, жив сторож у двох добудованих цюпках . Но позаяк сторож був удовець, то віднаймав одну цюпку для нічлігу ріпникам , а сам доволявся одною.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна і задушна цюпка наповнена робітницями. Баби, дівчата, молодиці, що тут злягають з далеких сторін, пригнані недолею, — що через день надривають си груди і руки, крутячи раз у раз корбою, котрою витягають глину або й людей із ям, — тепер лежать покотом на холодній дерев'яній підлозі, — кулак під головою, одна попри другу стиснені — і для нестачі місця, і для теплоти.

Їх лица пожовклі з нужди, — їх руки немов обросли глинов і воском земним, — їх одіж — то позшиване лахмання, що ось ледве-ледве держиться на них. Тут старі, недугами і грижею поорані лица лежать обіч молодих, хороших ще, — котрих цвіт, однак ж, звіяла передчасна тяжка праця, і нужда, і розпуста. І вираз кожного лица відмінний. Тут молодиця розмахує отяжілими руками — обнімає коханка. Там старуха, колись порядна газдиня, нині мало що розлична від жебрачки, пишно похитує головов — се бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами, — то знов поцмоктує губами — горівку смакує. А п'ятнадцятилітнє дівча з запалими очима і синіми перстнями круг них кричить, і треплеться, і рветься — видно, борониться перед напасником, що насилу хоче їй відобрати того, чого не куплять ніякі скарби, — добру честь і дівичу невинність.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена із жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно, — кидає непевний блиск на сплячі жінщини. Та не для них воно й світиться.

Над столиком сидить похилена дівчина, — єдина не спляча людина в цілім будинку. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину, — малесеньку-малесеньку, — шиє пильно по ночах, — бо вдень робота інша.

Чого затремтіли твої губи, бідна дівчино? Чи молитва замерла на них, чи прокляття?..

"Казав, що Ганка му не в голові!.. Се правда. Ба, — але ж не казав, що мене любить! Ні, він мене не любить! Він забув про бідну, нещасливу, що для нього покинула батька, матір, хату, — ба, покинула свою славу дорогу! Всьо, всьо я дала йому, повергла для нього. А тепер, коли вже нема що більше взяти в мене, — я йому непотрібна, ненависна! Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене? Що я завинила?"

Ігла зупинилася. Фрузя гляділа, сама не знала чого, в поломініь нафтівки. Синій дим буяв поверх полеміні, — синій, густий, одурюючий дим. Вітер свистав надворі, віяв крізь шпарки до хати і протягав холодом.

Фрузі чогось повеселішало на душі.

"Ні, він мене любить! Я би вмерла, якби він перестав мя любити! І що ж я му зробила такого, щоби мав мя забути? Ні, ні! Прецінь би так щиро не бесідував зо мною, сли би мя не любив!.."

Її серце забило живіше з радості! їй здавалося, що ціла оживає, сильнішає від тих чудових слів: "Він мя любить!" Бачилось їй, — що ігла тепер недослідимо швидко літає в її руках, — що корба неуловимо прудко і легко крутиться, — що ослаблення ніякого й послухом не знає... Любов, безмірна, щаслива любов заповнила її серце. Тут він, — усміхнений, любий, говіркий, — рука об руку з нею, — тут хлопчик маленький, у тонкій стебнованій сорочині, також усміхається, і рученята простягає до них, і лепече: "та-та! ма-ма!" Шезла душна, перелюднена цюпка, шез поганий Борислав, гніздо нужди, сопуху і сорому — і

пам'ятника не осталось у її серці по тих сумних днях, що тут прожила... Весело круг неї, ясно круг неї, тепло круг неї... Вітер свище і гудить, — но для її уха се чудова музика любові... Сон перемиг утомлене тіло. Фрузя похилила голову на стіл і заснула.

А здалека, від Борислава, доносив вітер глухі помішані крики і співи. Се кричали і співали ріпники, вертаючи з гостиниці Кирницького. Межи ними всіма голосніший і веселіший був спів Івана.

Ранок настав холодний, спокійний а хмарний і прогнав любовні сні Фрузі. Вона умилася швиденько і, не слухаючи гамору решти жіноцтва, побігла на роботу. По дорозі постановила собі уважати пильно на Івана. У її серці зачалася з новою силою ворухити недовірчивість. Щось мов зумисна шептало їй, що Іван брехав, що забуває про ню.

— Ні, треба підстерігати го. Побачу, переконаюся, — а тогди!..

Не докінчила. Вир спішачих на роботу ріпників поглитив її.

Нічого сумнішого в світі, як товпа ріпників, спішачих на роботу до ям. Улиці вузьенькі, на котрих болото ніколи не всихає, талабоване тисячами ніг. Край улиць ями та горбки глини, — немов глибоченні гроби, отверті для тисячів живих жертв. Сіре небо над тими сірими могилами, — чорні ріпники, — стирчачі корби та звільна бродячі по западні вози з дривами, — ось усе, що зустрине твоє око, крім брудних, обшарпаних магазинів та ще брудніших помешкань жидівських.

Фрузя, спішачи ід своїй ямі, наткнулась у глоті на круглолицю Ганку. Була се товста, червонолиця, пульката дівка зі здоровими руками. Вона недавно надійшла в Борислав і найнялася у Кирницького, єдиного бориславського гостиника, за прислужницю.

— Добрий день, Ганко! — сказала Фрузя тремтячим голосом.

Ганка зміряла очима бідолашну дівчину і покрутила носом.

— Та дай боже здоров'я, — відказала спровола і запишнила свої товсті червоні губи.

— А довго там Іван сеї ночі у вас гостився?

— Ні довго, ні коротко, самий добрий час! — відрізала Ганка і другий раз поглянула на Фрузю. Но тепер в її погляді вже світилася й погорда, і ненависть противниці, і щось ніби тріумф.

Фрузя порозуміла той погляд і, не мовлячи й слова, пішла далше.

— Ні, ні, то щось недоброго! — говорила сама собі. — Мушу пильнувати го вечорами, — побачу, ци правду він сказав!

Довгі, тяжкі дні, а ще довші і тяжчі ночі проживала Фрузя, — повні несказанної муки, повні сердечного болю. Вона доконалася сумної правди. Іван, правда, не любив Ганки, — але й то знала певно, що ще менше любив її. Незважаючи на утому і на здоров'я своє, вона не раз по роботі вечорами довго бродила по улицах, заким відшукала Івана дегоді в яким шинку.

— Чого ти волочишся за мною? Чому спати не йдеш? — питав Іван понураво.

— Нічого, Іванчику, нічого! — відповідала вона дрижачим голосом.

— Як-то нічого? Будеш пити що?

— Ні, не хочу!

— Ну, то чого ж стоїш?

— От так. Прийшла-м подивитися на тебе. Від учора-м тя не бачила.

— Ігій на тебе. Хіба я який звір дикий, ци що, що біжиш ся на мене дивити? От волиш іти додому. Диви, яка-сь обталапана !

Но Фрузя мов не чула таких слів. Вона пильно вдивлялася в лице Іванові. Він відвертався від неї, реготався з товаришами, но видно було, що присутність Фрузі стіснює го, в'яже якомсь.

Часами заставляла Фрузя Івана у Кирницького. Там звичайно сходилося найбільше дівчат, молодиць, — там і Ганка неусипна увивалася по хаті. Такі вечори були для Фрузі правдивою мукою. Її Іван говорив найбільше, жартував найбільше, сміявся найголосніше. Всіх дівчат зачіпав, всіх молодиць обіймав, з Ганкою цілувався щохвиля, — лиш її не примічав ніколи, лиш до неї ні усміху, ні погляду, ні слова щирого. В таких годинах Фрузя чула, як її серце холоне, — вона не зводила очей з того, котрого кожде слово, кождий усміх, кождий рух ранив її серце, палив його і шарпав.

— Чого так дивишся на мене, — ци з'їсти мя хочеш? — говорив Іван, морщачи брови.

— Нічого, от так, — хіба не вільно дивитися на тебе?

Фрузя хотіла не раз зайти з ним у бесіду, но він відвертався від неї. Но коли би був хоть раз пильніше поглянув їй в лице, в тоті очі чорні, запалі, блискучі колись щастям і любов'ю, а нині мутні від сліз і болі глибокої, був би певно постеріг рум'янець гарячки на її блідім лиці, був би покмітив, що часами її очі розгоряються дивним огнем — розпуки і помішання. Но Іван не спостеріг того, — бо і що ж то його обходило?

Іван був багатих родичів син, — єдинак. Отець-мати жалували його, не силували до ніякої роботи. Коли підріс, він більше для забави, як для зарібку, почав з другими ходити до Борислава. Та лихо, що ті забави

дуже небезпечні, особливо для молодого, незіпсутого, недосвідченого серця. Іван небавом, як то кажуть, з зажмуреними очима, кинувся в вир тих шумних пиятик, легкодушних бесід та розличних оргій, якими не одну щирю душу селянську заразила бориславська цивілізація. Він став небавом перший межи першими. Пияк такий, забіяка і пустошак, якого пошукати. Тут ще він запізнався з арештом і переконався, що в нім нема нічого страшного. Коли часом, по тижнях, вернув додому, — розуміється, без крайцера заробленини, — не покидав і тут свого життя легкого, розгульного. Родичі-бідолахи аж тепер постереглися, куди воно зайшло, — хотіли взяти Івана остріше в руки, пригнути на свою волю, відвести від тої дороги, — та вже було запізно. Іван слухав їх наук і лайки, — а своє робив. Аж раз, коли пізно вночі п'яний вернув домів і, не хотючи будити сплячих та слухати ганьби, положився спати в стодолі на соломі, — забув, що в зубах у нього люлька закурена, і заснув твердо. Прохопився аж тоді, коли його протверезив біль, — і побачив, що солома, на котрій спав, палає ярким огнем, — що навіть сорочка на нім протліла. Вихопився неборак із стодоли і почав кликати: "Горить, горить!" Но заким сплячі збудилися, заким поміч яка-така успіла надійти, вже стодола, стайня, хата і хліви (будинки були близько, — а вітер, як на нещастя, зірвався сильний) стояли в огні.

Будинки, шмаття, худоба — все погоріло. Неподовзі померли й родичі з гризоти. На Івановій голові остало газдівство, — а властиво, голе поле без усього, що потрібне для його оброблення. Треба було продати частку, щоб закупити дерева на хату і потрібні наряди. Іван продав частку, давнє життя почалося, — дерево закуплене лежало на згарищі, але хати й не гадав ніхто будувати. Ба, — чують сусіди, — Іван продає другу і третю частку, продає сад, і погорілище, і закуплене дерево, — все за півдаром. Почали люди уговорювати Івана. "Що ти робиш, — сам себе на жебри виганяєш!". Но такі перестороги лютили Івана, — і густо-часто не одна щира душа понесла від нього синці за свою добру раду.

Вкінець Іван спродав послідні частки батьківщини і забрався з села. Ніхто не жалував за ним, ніхто не відізвався о нім красним словом, хіба "пустий вітер", — а не один говорив: "От негідник! Слід би му пропав так,

як він свою земельку рідну запропастив! Не варт, поганець, щоби й його кості земля свята приняла!"

Та найшлася одна душенька, що не поминала лихом, не кляла злим словом Івана. Се була Фрузя. З бідного роду, та хороша, робуча і щира душа — вона, може, й ніколи не була би призналася світу, що в її серці зародилася нещаслива любов до Івана. Але Іван сам, що знав її від дитинства, визнав їй перший, що її любить. Від того часу Фрузя присягла собі спрягти свою долю з долею Івана. Не знала, бідолашна, які страшні досвіди ждали її на тій дорозі, на котру мав її Іван втягнути.

Може бути, що Іван спочатку щиро любив її. Та не таке ж то бориславське життя, щоби лишило в молодім серці чисту, щиру любов, щоб не закамутило всякого, хотя й би й найчистішого чувства. А ще до того Іван був дуже гордий. Вихований у вигоді, без дотиску, він не міг і не задавав собі труда поняти терпіння других, а мірою всіх його поступків стала власна приємність і розкіш.

Не треба й згадувати, як глибоко болів Фрузю упадок Івана. Вона з терпливістю і витривалістю, властивою лиш люб'ячій жінчині, не переставала уговорювати Івана покинути погану дорогу.

— Іванчику, що ти робиш? — говорила вона. — Уважай сам на себе! До чого оно доведе?

— Ци ще й ти ми доїдаєш? — воркотав Іван, котрого лютили часті нещастя, а ще частіші догани.

І від того часу почалося Фрузине горе.

Іван покинув рідне село, — пішов у Борислав, не казавши нікому "бувай здоров". Фрузя довго ждала на нього, плакала, тайком перевідувала межі ріпниками, що з ним діється.

— А що ж, — кажуть, — гуляє собі, розщибає собов по Бориславі від жида до жида, водиться з послідними п'яницями і нехарниціями. Аж недавно ось занедужав, лежить хорий, — ще й досі му не полегшало зівсім.

— А де лежить? — питала Фрузя тремтячим голосом.

— У Кирницького — на такій лавці нужденній, що похитнися, то й упадеш, — сам лежав, водиці пищав, та не було кому подати. Але вже му троха ліпше тепер.

Фрузя слухала тої бесіди та мовчала. Але на думці у неї було: піти до нього, подивитися, допильнувати його в недужі. І, не мовлячи й слова батькові ні матері, вона сейчас, слідуячого поранку, покинула й собі ж рідне село і пішла до Борислава. Знала небога, що батько й мати, знаючи про її намір, заперли б її на замок, а не пустили. Знала також, що, провідавши про її поступок, вони не простять їй тої ганьби. Та що ж мала діяти? Серце тягло її до нього — вона серця й послухала.

Не надіявся Іван, щоби вона прийшла. Хоть найтяжча криза недуги й перейшла була, — та прецінь він находився в тім стані, що найбільшої вимагає старанності, найліпшого пильнування. І в ту пору явилася Фрузя, — повна любви, і терпеливості, і посвячення.

Іван швидко прийшов до сил. Життя пішло старим ладом, поділене між роботою і пиятикою. Шум і непокій того життя необавці заглушив тиху і щиру прихильність до Фрузі, що збудилася була в його душі під час недуги.

А Фрузя в кілька неділь після відходу з дому почула від ріпників, що її родичі не хочуть її й на очі бачити за тот сором, що їм зробила перед цілим селом, уйшовши поночі за пияком і розпусником — Іваном.

Глибоко вколола бідолашну дівчину тота вість, хоть вона й сама не надіялась нічого кращого. Що мала робити? Ще уперед вона найшла собі роботу для пропитання, поки пильнувала хорого ночами. Не оставалось їй тепер нічого, лиш наніматися й надалі. Ще до того й Іван, прознавши о її нужді, поквапився допомочи її чим-тим наразі. У нього осталось ще дещо грошей із проданої вітцівщини. Але Іванова запомога стала нещастям для бідної Фрузі. Іван гадав тепер, що вже її віддячився, і тим усправедливляв сам перед собою стинучу любов. А Фрузя бачила лиш його зростаючу холодність, і гризлась, і мучилась сама в собі. "Він мене не любить!"

Тота гадка мучила її цілими днями, не покидала її і в снах. Її здоров'я ниділо і таяло, мов свічка, — вона не замічала того. Вічна думка про зраду Івана занімала, затопляла її цілу. Вона стала густо-часто задумуватись, забуватись. Цілими годинами туманіла не раз без пам'яті в своїй цюпці. Незамітно стала опускатися й у роботі. Жиди зменшили їй плату, но вона не примічала того. "Він мене не любить! Зрадив!" — повторяло її болюче серце, — а мимо того цілі вечори проводила близ нього, у темнім душнім кутику шинку, непомережена слідила, як її Іван пив, жартував, сміявся, а все з другими, а ніколи з нею. Ба, вона запримітила, що від якогось часу він старався її уникати, — але, побачивши, що надармо, удавав всегда, що її не бачить, — і вже ніколи не сварив на ню, не проганяв, але й слова ніколи не говорив.

А вона з гарячкою на лиці, з тоскно трепечучим серцем, мовчалива, безсильна, нужденна, гляділа на нього, мов причарована. Зима зближалася. Похолодніло. Не раз робітниці, що крутили корбами при ямах, бачили її, вертаючи від Кирницького, як бродила по болоті ледве жива, з посинілими від холоду руками.

— Що тобі, Фрузю? — питали вони.

— Нічо! А що ж би мало бути?

Но старші жінки знали, що воно є, хоть знали й не все.

Яко досвідчені в подібних ділах, вони часто зводили бесіду на її стан, давали ради. Фрузя пильно, щораз пильніше слухала тих рад, — часто, щораз частіше почала думати о недалекій будучності, — і веселішала. Легше їй робилося на серці.

— Що тобі, Фрузю? — питали баби частенько, чудуючися над новою переміною в її поступуванні.

— Нічо! А що ж би мало бути? — була незмінна відповідь.

— Така ти щось тепер прудка, запопадлива! Щось бігаєш, прибираєшся, купуєш десь, звиваєшся, — а все весела і не туманієш, як уперед! Що то таке?

Лице Фрузі розсвічувалося хоробливим рум'янцем; очі палали, як жар.

— Пст! Тихо! — говорила вона, прикладуючи палець до губів.

— Ну, що такого? Гостя якого чекаєш, ци що?

— Ая, ая, — гостя чекаю, та й то ще й якого!

— Ну, або якого?

— Такого, знаєте... Всій біді кінець буде, всьо пропаде! Він знов буде мій!

— Хто такий?

— Хто? Ну, та він, Іван! Полюбить!

— Бог би го побив! — шептали баби, хитаючи сумно головами. —
Окаянник поганий! Дівчину з ума звів!

Дивна, щаслива гадка опанувала тепер цілою душею Фрузі! Її збурена фантазія день і ніч працювала над тим, який би то спосіб винайти, щоб прихилити назад до себе серце Івана. І кілька вона натерпілась, наболілась, перекидаючи в думці один за другим найдивачніші помисли! "Чарувати го? Ні! І зілля не знаю, і боюся! Ану ж умре, збожеволіє, руку му вкулить або ногу? Хто знає, — і так лучається! Просити? Дарма! Відтрутить, насмієся, ще й ногою копне!"

А властивий спосіб так простий, так близький, так певний! І як вона швидше не прийшла на тоту щасливу гадку? Кілько би муки була собі заощадила! Ні, сей спосіб не хибне! Сли є у нього хоть трошки серця людського, хоть капинка чуття, — він мусить... мусить!..

Лагодитись, — а швидко! Рішуча хвиля леда день! А треба притім і подобатись йому! Бідна Фрузя! Як вона тепер рада би бути хорошою, свіжою, утішною, рум'яною! Як вона жалувала за своєю красою, що марно пропала серед нужди, недостатку і грижі!

Але то байки! І так вона діпне свого! Вона збудить жаль, помилювання, — а любов небавці й сама прийде, конечно прийде! Лиш його серце порушити, лиш його чуття стрясти! Любов, щира, сильна, спить у нім, лиш привалена злими прикладами, приглушена легкодушністю, гордістю і розпустою. Вона збудиться, верне, конечно верне!

І гарно ж вона устроїться, як прийде рішуча хвиля! Червона шалінова хустка на голові, і спідничка перкальова, — не нова вже, то правда, але зашанована. Сорочка картанова, білесенька, червоним шовком стебнована в зівдочки дрібонькі. Чоботи пасові і кармазинова крайка. Коби лиш лице трохи рум'яніше, голос трохи сильніший, дзвінкий, срібний, як бувало! А ще ж до того!.. Ні, ні, ні! Він мусить полюбити,

покине погане життя, стане добрим, сердечним, чесним чоловіком, стане жити по-новому і її вирве із тої пропасті зіпсуття і сорому!.. А потім! Щасливі дні, — чи скоро ви надійдете, — чи не заведеш, чудова надіє? Її родичі простять, привітають радо, з отвертими раменами, — а вона приведе їм свого Івана, свого милого, свого мужа, і скаже: "Дивіть, — се я, моя любов зробила з нього чоловіка!" І відтак піднесе їм дитинку і скаже: "Дивіть, — се ваш унука, се моя потіха, моя надія, мій скарб дорогий!.."

Щасливі дні — чи скоро ви надійдете? Чи не заведеш ти, чудова надіє?..

Святий Никола "на сивім коні приїхав". Ще з ночі сніг упав так у коліно, а ранком мороз потис неабиякий.

До пізньої ночі празникувався Іван у Кирницького. Ріпників насходилося багато. Одні пили, другі танцювали з дівчатами, треті в карти грали. Кількох Николаїв справляло іменини, — і Кирницький уторгував немало.

Іван пив сього вечора дуже багато, — говорив, реготався, співав, аж стіни ходили, але видно було, що щось йому не по душі, щось його немов непокоїть, гризе. Що такого? Він і сам не знав.

Мимо волі і охоти, — якось так без відома, — він поглянув у кут коло груби. Звичайне місце, де сиділа Фрузя. Що такого? Він уже від кількох днів не бачив її? Спочатку він не запримітив того. Аж тепер впало йому то в око. "Що з нею, що вже не волочиться за мною? Ну, чень нарозумилась! Ха, ха, ха! Дурна дівка! Вчепилася чогось: люби її та й люби!"

Так думав Іван, але сам чув, що тоті гадки якісь нещирі, не з серця, — що там, у глибині, ворухиться якесь друге чуття, темне, незрозуміле ще, але сильне.. Чому її нема? Що їй сталося? Його вразила трохи

неприсутність Фрузі. Щось мусило статися з нею. Може, занедужала?..
"Ігій, — а мені що до неї? Чому додому не йде, до вітця — до матері?.."
Але сей же час другий голос заговорив в його душі: "Она ж заходила до мене, пильнувала мене в слабості! Она для мене покинула і хату рідну, і родичів!.. Гм, она, бачу, любить мя. ("Чорт побери баби і їх любов!" — шепнув перший голос). Так, так, чорт побери, — а все ж випадало би завтра навідатися до неї, що она поробляє! Може, вже... Гм, гм!.. Піду завтра, навідаюсь!.."

А тим часом, поки ніч темна, поки мороз надворі, поки горівка в фляшці, поки веселість, і сміх, і жарти довкола, — звенить, чарки, розлягається, розпусні співи, крутіться по хаті в шалених підскоках, п'яні пари!.. "Она там чень ще... А зрештов... Угу!.. Завтра, завтра навідаюсь до неї!"

Вже поранок близький. Хмари просунулися. Ярко горять звізди над сонним Бориславом. Лиш храпливі непевні голоси кількох ріпників полохають глибоку тишу. Вони, заточуючися боками посеред улиці, вертають від Кирницького і кінчать послідні стихи якоїсь думки.

— Чого ти, Іване, так посоловів? — питає один ріпник.

— Посоловів? Ігій! Як посоловів?

— Так якось! І смієшся, — а якось мов не своїм сміхом. Щось у тебе, бачу, на душі.

— Ех, дурний ти, бачу! Нічо в мене на душі нема! Привиділо ти ся!

— Ну, най і привиділося! А я все свеї! Що то й говорити. Я вже тебе, пташку, знаю! Ну, скажеш, що тобі?

— Та що маю казати? Нічо не знаю! Що маю казати?

— Як собі хочеш, небоже, як хочеш! Ну, ти, бачу, туй жиєш! Добраніч! Ночуй здоров, — а завтра розповіш, що тобі є!

— Добраніч! — сказав Іван і увійшов у сінці.

Іван, пробуваючи довший час у Бориславі, наняв собі осібну цюпку в темнім нечистім закаулку. Сінці були темні, вузькі і нерівні. Двері до його кімнатки аж при кінці їх, у куті. Виходячи рано, він замок її на ключ. Ключ був у нього.

— Що за біс ту шкверендить? — воркотав Іван, уходячи в сіни. Йому стало моторошно, по тілі перейшла дрож. Темні сіни залюднила його збурена фантазія чорними, живими і рухливими туманами, що, мов грубезні воздушні стовпи, ходили перед ним взад і вперед, товклися о нього, обвівали його якимось холодом, якимось ляком. А з-межи тих стовпів прорізувався до його уха слабкий-слабкий, проразливий писк — писк топленого котяти, писк умираючої дитини.

— Що ту такого? Що ту такого? — згомонів Іван. Ніхто не обзивався.

Він поступив кілька кроків дальше, мацаючи довкола себе. Його рука наткнулася на щось м'якого.

— Боже, а ту що такого? Хто ту? — крикнув Іван голосно.

Ніхто не обзивався. Писк не переставав, — роздавався лишень щохвилі слабше, глухше, жалібніше.

Іван кинувся до одних дверей, що припирали до сінок, до других, до третіх, — нема нікого. Двері позамикані. Всюди мешкали ріпники, такі ж нічні птахи, як і він. Властитель-жид мешкав оподалік у другім домі.

Іван видобув сірничку, черкнув, а її синій сірчаний полемінь на хвилю прогнав темноту, що панувала в сінях.

— Мати божа! А се що?

Він кинувся, мов божевільний, наперед.

— Фрузю, а ти що ту робиш?

Ніхто не відповідав.

— Холодна, боже мій! Зціпла, як кочан! Фрузю! Фрузю!

Но відповіді годі було діждатися. Іван кинувся до дверей, відмок свою комірку, засвітив пильно нафтівку і вийшов до сіней.

Страшний вид ударив його очі.

В углі сіней, за Івановими дверми, сиділа Фрузя. До груді тулила дитятко, обтулене, пообвиване старанно для охорони від морозу.

Бідна люб'яча дівчина! Як хорошо вона виглядала в тій хвилі! Червона шалінова хустка обвивала її голову, — перкальова спідничка фавдувалася на її колінах, — стебнована червоним шовком сорочка застегнена була червоною новенькою скиндячкою. Послідніх десять крейцарів стоїла тота скиндячка! Лиш лице її страшно змарніло за тоті дні! Лиш руки її худі посиніли, мов боз . Лиш очі її, широко отворені, не яріли вже гарячковим блеском, а склілися до світла, мов з леду уточені. Вона сиділа недвижна, — її очі смотрили німо наперед, на сіняні двері, — а уста напівотверті, бачиться, закаменіли в слові:

— Цить, дитинко, цить! Він зараз прийде, — твій таточко зараз прийде!

Бідна нещаслива дівчина! Як страшно, як хорошо вона виглядала в тій хвилі!

Весна. Пречудна гірська околиця замаєна свіжою зеленню, навіяна тисячними запахами, огріта теплом ясного сонця, упестрена чудовими цвітами. Під ногами стрімка спохватість гори, унизу ліс сосновий шумить, та гільцями махає, та запахом смолистим дише. Горі горою стежка пнеться крутими перевоями. З верха вид далекий, широкий, — на ліси безконечні, темно-сині, на мрачні хребти гір, круглячися по всіх краях видокругу. Глибоке, голубе небо чисте, немов безмірний звід із хрусталою самоцвітного.

На вершку гори опинився задиханий подорожній. Полотнянка на нім довга, на ногах чоботи, за плечима кошіль, — все то видає в нім чоловіка нетутошного, — підгірянина. В руках ніс він велику личану сівню, що служила за вигідну постівку і колиску маленькому, здоровому, круглолицьому хлопчикові, що спав собі спокійним сном.

Подорожній усів на мураві. В його оці замітний глибокий жаль, — на марнім лиці давнє погане життя полишало видні сліди.

— От тут хорошо! От тут спокійно та затишно! Ту мене ніхто не знає, — ту мож жити! Ну, бувай здорове, давнє жите, давна муко! Прийшла пора отямитися, пора працювати, та не бориславською роботою!

Іван, — бо то він був, — опер голову на руки і задумався. Мабуть, нагадував тоті погані дні, прожиті в Бориславі, — пережиті в якімось обмороці, засліпленні і шумі. Що він наробив? Отець і мати померли з його вини — сам він протратив і перевів їх добро, кроваво запрацьоване, — сам позбавив себе честі перед людьми, — скаляв чесне ім'я вітцівське! А кілька нещастя, кілька горя і сліз накликав він на бідну Фрузю, на її родичів! Та тяжко помстилася на нім його вина! Тої хвилі, коли побачив Фрузю, заціпенілу коло своїх дверей, — тої страшної хвилі, коли крило смерті перемахнуло перед ним, — йому створилися очі. Давня чиста любов вернула, — та поневчасі. Не стало тої, що посвятила йому своє життя, — не стало Фрузі! Іван упав коло неї мов мертвий, обливаючи гарячими сльозами її холодні руки. І від того дня постановив зачати інше життя, — віддатися праці, та не для себе: для своєї дитинки — єдиної,

найдорожчої пам'ятки по Фрузі. Його виховати на чесного чоловіка, йому вказати кращу дорогу до життя — то сталося його ціллю.

Ще цілу зиму пробув він в Бориславі, працюючи неуханно і пильнуючи маленького Андрійка. Але того місце, де за кождим кроком стрічаєш жасні картини неволі і пониження людського, — тота западня опротивіла йому до глибини серця. Він постановив покинути її. Но куди йти? "До рідного села! — була перша гадка його. — Но як же я там покажуся давнім знакомим, родичам Фрузі? Ци їх вид, їх присутність, їх жаль не буде на кождім поступі ранили мого серця?.. Ні, в гори, далеко уходити, де мене ніхто не знає — там на маленькім куснику ґрунту зачинати зовсім нове житє, — хоть і вбоге, та чесне!"

Так думав Іван і так зробив.

Сонце палало над його головою, невеличка срібна хмарка перемчала по небі, а сверщкі острым цвіркотом вторували його думам.

— Прости мені, господи, мої тяжкі провини! І ти, синочку мій, прости ми, що-м своєю легкомисністю убив твою матір нещасливу!

Очі Івана, повні сердечної, гарячої любви, звернулися до дитинки, що саме збудилась зо сну. А воно всміхнулось до нього, малесеньке, немов напrawdę порозуміло його слова!..

На роботі

1. При корбі

Угу, що то такого? Тілький час до Борислава ходжу, і ще ніколи в яму не лазив! Все лиш корбов крути, глину тягай або вітер у яму млинкуй! Та й що ми то за заплава, за таке діло! Вісім шісток денно! І жий же з того, або здихай, або що хоч роби, — жидюзі ані ду-ду!

А вно он Матій у ямі робить, у штольні... Ну, правда, — каже, сопух там, задуха, таке... Ба, бабин синок! А кілько він бере! Півтора срібного на день! Не жаль, бігме, не жаль. А я ж то що таке? Хіба не хлопець? Що ми хибує? Боятися не бою, — хоть до чорта в зуби, то піду! А сопух там. Ну, чень витримаю. А не мож буде, — біс бери, то і вилізу. А стрібувати все треба. Бо і що ж би то було? Вісім неділь до Борислава ходив, а в яму й раз не лазив!

О, лиш дивіть, як тота корба погано крутиться. І скрипить біда, і ховзаєся то туди, то сюди. А кибель глини заким витягнеш зі споду на п'ятдесят сажень наверх, то аж ти очі з голови лізуть! Крути та й крути. Дух у тобі запирає, руки мліють, ги би ти їх ножіма повідсікав; ні, не пусти, — крути далі! Отже, чорта з'їси, що буду крутити! Коби борзо до завтра. Завтра неділя. Бігме, що ся найму до ями, до штольні! Та що, хіба довіку робити туй за таку капанину нужденну? А тото, що там собі Федорова Марина поплаче, як ся дізнає, — угу, мара бери! Що мене ж то обходить? Додому й так грошей треба, та й ту чоловік якось потребує жити в кумпанії, — а за тих вісім шістаків який біс видихає?

Ну, богу дякувати, субота скінчилася. Ох, рук си не чую! Такий, собака, Іван тяжкий! Христос би го побив. І то, заким біду з ями витягнеш, то на здох чоловікові приходить! Ех, чень то вже послідний раз я того колодюка тяг!

А во! Жидова собі тепер проходжуєся. Біс би вам голови поскручував! Руки, песі сини, позакладали на черева, повбиралися та й си походжують помежи ямами, дивляться, як ся мир християнський мучить та мордує, на них роблячи! Ех, правдо, правдо, де ти на світочку діваєся? Ци ти припадком таки в тих нехристів у кишені не сидиш?..

2. По згоді

— Здоров був, Матію. Ага, Матій і не повернеся! Яка маночка горда! О, вже гадає, що по п'ятнадцять шісток денно тіщить, то вже й пан! Те-те! П'ятнадцять не п'ятнадцять, — а дванадцять і я дістану!

Ге, ге! Жиди — то, псяюхи, мудрі голови. Вони би, бачу, потрапили чоловіка до нитки обібрати, а він би ся й не постеріг! Ну, а моє ж нині яке? Хіба не то само? Та що, — пропало, — згодився за дванадцять, — стрібую за дванадцять робити. Лиш то мя лютить, — що ось, — сей головою по п'ятнадцять, а я лиш по дванадцять. Та й чому? Хіба я слабший від нього? Хіба він ліпше робить? Бодай так!

Але ж бо-о! Приходжу до жида. "Цього хочесь, Ггиню?" "А нічо", — кажу. "Ну, а цього-сь пгийсьов?" — "Так і так, — кажу, — хтів би-м робити в ямі". — "Ню, добге! — каже. — Гоби, — каже, — в ямі". — "А почому дасте?" — питаю. "Ню, по тому, по цьому й дгугим, — по дванадцять сюсток". — "Ігій на вас, — кажу я, — по яких дванадцять? А отже ж по п'ятнадцять, виджу, роблять!" — "Хто гоблять? Де гоблять?" — питає жид. "А он Матій, — кажу, — мій краян, — кажу, — по п'ятнадцять бере". — "Який Матій? Сцьо за Матій?" — питає жид. "Ну, та Матій, — кажу, — із нашого села, — он ту — п'ята яма від вашої крайної. Казав, — по п'ятнадцять, — каже, — беру". — "Я ні знаю ніякого Матій! — каже жид. — Воно, мусить, бгехав! Усі по дванадцять гоблять, — не по п'ятнадцять. Воно, мусить, Матій хвалився пегед тобов".

Ну, і дій же ж з ним що хочеш! Як ся затяв, — ані руш від дванадцяти шісток. Та що ж було робити? "Ню, — каже жидюга, — як ні хочесь по дванадцять, — то ні йди! Я тя ні пгу! Кгути когбов, — по вісім плацю!"

Крути корбов по вісім, — або по дванадцять у яму лізь! Лишенько моє! А корбов мені страх як не хочеся крутити! За тих вісім неділь, що-м нев крутив, — то вже ми ся видить, що ми ся день і ніч голова крутить, і світ ся крутить, і всьо. Та де ж бо, — нічо, лиш крути та крути, обертай та обертай!

"Та що, — гадаю собі. — Робити треба, ци сюд, ци туд". Ось я й пристав і на дванадцять шіток. Най тя тягар тяжкий укриє! Давися тими трома шітками!

А він-таки, — що то жид, собака! — збрехав! Усі беруть по п'ятнадцять шіток. Одурих мя, нехрист, — дур би му ся голови ймив! А я аж з полудня розпитав. Тепер уже ніколи й другого місця шукати, — позамикані канцелярії! Ну, — але то остатний і послідний раз ти так мене ймив!..

3. По хапатні

Чорт бери того брехуна! Ото ми дурника найшов! Ха, ха, ха!

"Не лізь, — каже, — Гриню, у яму, — там задуха, — не вилізеш живий". — "А як же ти живий вилазиш?" — питаю його. "Е, я що іншого! Я привик", — каже Матій. "Ну, а заким єсь іще привик, то що?" — "Та що, — каже він до мене, — ти питай не питай, будеш видіти!" А ще крім того! "Погди, як тобі страшно буде самому під землев! У такій глибині! Ех, то ти ся буде, небоженьку, рідна бабуня привиджувати!"

Ха, ха, ха! Дурисвіт, не Матій! Нібито, — каже, — ось нікого нема над мене! Що я витримаю, — то не ваша сила! Угу на тебе, чудо чудне!

А ще мене допитує, як хлопчика якого! "А ци вмієш ти штольною копати? А ци вмієш ти платовці класти? А ци вмієш ти сесе? А ци вмієш ти тото?" Цураха на тебе! Якби я вже й світу ніколи не видав! А я дома сам і шопу ставив, і комірку пересипав, — майстрив не раз, та й не десять! А оно гадає, погане, що вже, крім нього, ніхто більше нічого не втне!

Еге-ге! Та-бо ту напавду дивні звичаї у тих ріпників ! А дивіть, — з яков парадов они мене нині принімали межи себе! Хто би гадав, що вни, чорти, таку комедію вміють строїти?.. Ха, ха, ха!

Як ся дізнали, що я вже в ямі роблю, — так зараз мене обступили, що твоє гайвороння. "А, коли так, то треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийняти! Гей, до Кирницького!"

Прийшли ми, — мусив я кликати п'ять кварт горівки для всієї кумпанії. Що було робити? Випили. "Ну, тепер, — кажуть, — треба тебе охрестити, небоже!" — "Як охрестити?" — питаю я. "Е, ти надто цікавий, — посивієш, як усьо пізнаєм! Давайте хустки, шмати якої!" Подали. "Сюда ходи!" — каже Матій. Я підійшов, — а він яковось шматов зав'язав ми очі. Фу, душно, ледве дихаю, — та що вradiш? "Клякай на коліна!" Я прикляв. "Що ти за єден?" — кричить до мене Матій. Якийсь другий шепнув ми: "Говори: ріпник!" — "Ріпник!" — кажу я. "Що ти за єден?" — знов питає. "Ріпник!" — "Що ти за єден?" — "Ріпник!" — "Брешеш, дурню! — гукнуло з десять їх. — Де ж ти на ріпника подабаєш? Ось, — тепер ажень, — то вже яко-тако!" Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимось густим на голову. Господи! А то що! Я зірвався, як окропом попарений. А они всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, — хустку зриваю, — ба, ба, ба, — а ту кип'ячка геть долі мнов тече. І сорочка біла, і руки, і волосє, — всьо, всьо, мов з комина виняв.

— А ви пошаліли ци поцапіли? — кричу я олючений. А вони регочуться ще дужче.

— Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений як треба. Гей, пане Кирницький, — горівки, пива сюда! Обмити нового товариша! Ха, ха, ха!

4. Дивний сон

Погди-но! Погди-но! Що то такого мені ся плело сеї ночі? А знаю, що щось дуже страшного. Тьфу, отак ми ся на пам'яті меле, — а пригадати ані руш. Ци-м ся на вікна подивив, устаючи? Ні?.. Ага, ага, нагадав, — бігме, нагадав!

От, десь я ніби стою над ямов та й дивлюся геть удолину у глибінь. А глибінь же то така якась безмірна, така темна, що мені аж лячно. А ту мене вже оперізують линвов і попід пахи, і в поясі, — я стаю в кибель ... "Ну", — кличе якийсь голос (а хто його знає, відки він!). Корба лишень гур-гур-гур! Дивлюся, — а се я лечу на спід, у глибінь, та так поволеньки, так поволеньки, — лиш троха ся колишу у повітрі.

А надо мнов і передо мнов, круг мене усюди і підо мнов усе ясніше, ширше, простірніше. Дихати легко, свобідно. І сопуху нафтового й капинки не чути. Нічо. Дивлюся, — а я вже стою серед якоїсь луки зеленої. Запавні цвіти круг мене і трава висока, мотилі літають, пчоли жужжать по цвітах, і сверщкі цвірінькочуть, і жовтогрудки колишуться на вершечках бадилля. Любо, простірно, весело. Сонічко гріє з погідного неба. Я так би рад іти кудись, далеко, швидко, — та не можу. Подивлюся на себе, — а на мні тота ж сама воском і кип'ячкою замурзана линва, що мя нев опутали, коли-м спускався в яму. Я так силуюся скинути єї з себе, так ся силую, так ся мучу, — ні, не мож.

Аж ту десь-відкись узялася при мені якась жінка. Така вна здорова, розкішна, — лиш чогось невесела.

— Ну, що, — повідає до мене, — як ти ся подобала наша сторона?

— А як, — кажу, — ладна сторона, — лука хороша, трава буйна, ладна.

— А видиш, — каже она, — а тобі ту добре?

— Та добре би було, — кажу, — коби-м лиш міг рушатися. А то ось, — дивіть, — що ся мучу, моцую, — ані руш мотузів поганих із себе зверечи.

— А знаєш ти, — питає, — що то таке на тобі, — тоті шнури?

— Ну, — кажу, — шнури, линви! Або хіба що?

— Дурний ти, — каже, — та й не знаєш? Сліпий ти, та й не видиш! То, небоже, — жидівські руки, жидівська хитрість, що тебе обпудала. От дивися, — ту тепер пусто скрізь, — а перше ту людей багато бувало. А знаєш, де вони тепер?

— Ні, — кажу, — не знаю.

— Ну, то ходи за мною, — я ти вкажу.

Я пішов за нею. Уже якось і своїх пут не чую. Іду. Дивлюся, — а мені перед самими ногами яма: така глибока, темна, страшна, що мені аж мороз пройшов по цілій тілі. А з тої ями таким сопухом б'є, що господи, — і витримати годі.

— Ту вони, — сказала жінка до мене, — та вже тепер якось гнівно. Я ще пущу перепудився.

— А знаєш ти, хто їх тут спакував? — питає вона.

— Ні, не знаю.

— Я.

— Ви? А хто ж ви? — спитав я.

— То ти мене не знаєш? Ну, то знай же! Я — Задуха! А знаєш ти, хто тепер піде в туди за пани?

— Ні, — кажу я, — не знаю. — А ти сам дрижу, як осиковий листок.

— Ти підеш! — крикнула вона і пхнула мене з цілої сили в яму.

— Боже! — крикнув я, падучи, — і збудився. Пек ти, маро, осина ти! І Христос його знає, що оно таке значить той сон?..

5. У глибінь!

Ну, зав'язуй же тоту линву борше! А моцно, небоже, — бо як ся урву та впаду, то безголов'є твоє!

Ну, чого ж ся смієш, — ти, тумане якийсь? Волів би-сь поспостерігти, чи млинок у порядку, чи добре дує? А дротяна ліхтарня де? Хіба гадаєш, що в мене котячі очі, що й без ліхтарні буду видіти в такій глибині? (А й справді, — глибінь, що господи! Волосє їжиться, як погляну в спід! Бррру! А як темно! А який сопух відтам б'є! Пречиста матінко, поможи! Коби йно раз, — потім чоловік увикне!)

Ну, тумане якийсь! Пощо корбу розкручуєш? Хіба не видиш, що я ще на березі стою. Дай же ми в кибель добре стати, — не квапся! Подай сюда дзюбак ! А риль ось, — добре! Сокиру і долото тре буде в руки взяти! Ну, — тепер! А поволі розкручуй, — чуєш? поволі! А як задзвону, то аби-сь витягав живо! (Хто знає, що з чоловіком може статися? Скоро що, зараз буду дзвонити! Чорт бери тоту линву! Яка пся пара тонка. А я хлопець не легкий: ану, як ся увірве до пів'ями? Ех, таже Іван тяжчий, а під ним не врилася!) Ну, з богом! Розкручуй!

Ууу! Як я колишуся! Де, що, як, що зо мнов? Темно ми в очох, — цімбринє ями, чого вно крутиться довкола, — пощо так прудко догори летить?.. А там що нагорі? Ци корба зап'яла, ци що, що мя не спускають удолину?.. Чому се ту вітер з ями віє, а наверху го не чути?.. Господи, — як темно, — як страшно! А де тото дно? Нічого... нічого! Лиш пітьма, — і сопух! А який сопух густий. Як тяжко дихати! .. І чому они не млинкують вітер сюда?.. У, який вітер здолу, — який вітер, — як усьо крутиться, летить... Правду казав Матій — страшно! .. Де я? Вже так довго лечу, — а дна ще нема! Та й уже ся й тота ліхтарня світить. Де дно? Боже мій, они брехали, — се неправда, що яма лиш на п'ятдесят сажень глибока.

Тадже я вже за той час ізо чверть милі улетів!.. Ох, як серце у груди товчесь! Що ся зо мнов стане? Тадже як ся зачну дусити, то заким мя витягнуть, десять разів духа дам!.. Матінко пречиста, — рятуй мене! Святий отче Николаю, — не дай загинати!.. Ні, ні! Я лечу! А як скоро! Дух у мні запирає!.. Кров жбухає до голови... І ще дна нема. Лиш цімбрини та й цімбрини! А що, якби віск напер на них з боків, потрощив і звалив ми згори на голову?.. Адже вже не єдному так сталося. Адже з нашого села Сень Яцишин так згуб. На камуз го роздавило... Боже святий, не дай грішній душі загинати!

А се що зо мнов? Лечу ще? Бачу, — ні вже... Посвітити... Ні, я на дні! Ах, слава тобі господи! Ось і оно, — дно, дно!

Йой, яка височінь надо мною. Мороз по мні проходить!.. А то що? Там ніч уже? Якесь небо темне... Ба, ци то свічки, ци напавду звізди на небі видно?.. А вно ще рано було, як я спускався! Чому там звізди видати? А може, то так мені привиджуєсь?.. Пек ти, маро!..

6. У штольні

Як ту тісно! Як ту темно, душно, лячно!..

Моя дротянка, немов привалена пітьмою, — ледве-ледве блимає. А се що за темні челюсті, ніби вхід у лисову яму?.. Ци тото ж тота штольня?.. А як ту в ню влізти, — а робити в ній?.. Господи, та ту прийде чоловікові згорбатіти, ще заким ми сопух дух запре!..

Е, ні! Всередині она ширша троха. А во, — якось зачинаю привикати до тої пітьми. Бігме, у чоловіка гейби котячі очі відростають. О, ту ще, видно, Іван позавчора копав. Ту би, бачу, й мені ставати. Гм, а не знати, ци прудко то віск ся добуде?..

Гм, при роботі оно не буде так лячно. Треба пильно робити — хоть, бігме, для такого собаки-жида не варто би й раз оскарбом дзюбнути.

Най знає, як бідному робітникові уривати платню! Але оно, бачу, таки для мене ліпше буде — рушатися. Лиш тяжко дуже, — душно, — ох, дуже душно!.. Та й чому они там, тумани, ліпше згори не млинкують?..

Який той Матій дурний — а хвалько!.. Ци вмію платовці в'язати? Ех, ти, дураку якийсь! Цікавий я, чиї ліпше зв'язані: ци ось тоті мої, ци твої? Ану, покажи ми таку силу, щоби тото в'язане розірвала!..

А як він мене страшив! Хтось би гадав, що ось-ось напуджуся! А я ту ось, як у своїй хаті... (Лиш тяжко якось!.. Гм! І мороз чогось часами поза плечі подирає. Але то байки!)

Ану, ти, дзюбаку! У тебе дзюб острий, у тебе зуб залізний, як у тої яги-баби... (Чому они ліпше не млинкують, — мені щораз тяжче!..) Ану, небоже, покажи свою штуку! Раз-два-три! Бумм!.. А се що так загуділо?.. Тадже перше як єм дзюбав, то так, як у подушку. Глухо було! А тепер загуділо, мов із порожньої бочки. Ану ще раз. Гудить, — ще дужче гудить. Що се таке?.. (Угу, се, бачу, мені в ухах чогось шумить! Се нічо. Причулося. Але чого тото серце мов молотом у груди ковть-ковть-ковть?.. А кров — сам чую, як ми до голови жбухає...)

Ні, то нічо. Ось ту треба ще прокопати на локоть, — відтак буду ладити другий вінець платівок. Як дивно тота сокира блищить до моєї лампи! Гей жива, нужда, — ніби всміхаєся, — против мене наставляє свій залізний зуб. Тьфу, маро, щезай!...

А тій дилині що? Ци і вна дуднить? Ци вна стогне, мов конаючий?.. Як ту дивно, у тій штольні!.. Саме так виглядала тота яма, що мя в ню нині крізь сон тручала тота Задуха. Задуха!.. А що? Може, се й напавду жінка така, що дусить ріпників? А може, я докопуюся до її підземного царства, — та тому так стіна дуднить?..

Боже! Що то такого? Хтось ніби холодною рукою хопив мя за шию! Хочу обернутися: не мож! Хочу зірватися: не мож! Не мож, не мож!..

— Хто ту?.. Ох, се ти? Чого хочеш від мене?.. Задухо, чого хочеш... від мене...

.....

Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте! Рятуйте! Дзінь-дзінь-дзінь! Рятуйте!

.....

7. Задуха і її царство

Цілий тиждень! Боже святий, — а мені ся бачило, що й доби нема! А де я бував, що видав! Вік би-м цілий розповідав, а всього би-м не проповів! І що тото: ци сніло ми ся, ци й напавду я літав тамтуди, — того вже не скажу! Мені ся доконче здає, що вно напавду. Бо ось, так єм мере всьо видів, як от вас ту виджу. Ну, а ви говорите, що мене витягли зімлілого, неживого, то-то... А відтак, — кажете, — як мя відтерли, то я цілий тиждень у горячці лежав? Угу, — диво дивне, та й годі. Матію, чому ти не сядеш? Сідай ось ту, — а ти, Марунько, ближче, ту, коло мене! Так. Я вам розповім, що я бачив.

Ви знаєте, як я спустився в яму. Ну, страшно було спочатку, троха потяжко, — але то байки. Я зачав копати; платовці поклав, — коплю. Мені все тяжче, — все щось ніби на груди налягає, — але я й сам не знаю, що оно таке. Звиваюся, роблю, — а мені пригадуються всілякі мари, байки, що-м ся наслухав змалу, — далі набилилася на гадку й Задуха, — ніби така жінка, ци що... Она ми ся сніла саме тої ночі. Ледве я о ній нагадав, аж ту чую, — о, — мере чую: мене щось лап за шию, — та таков холодно в руков, таков холодно в, що крига. Я одеревів увесь. Чую, що ся силую обернути, — а не можу. Якось, якось я повернув головов. Господи ласкавий, — она сама, Задуха, стоїть передо мнов. І така самісінька, яку-м видів у сні. Повідає до мене, та так якось гнівно, уривисто:

— Чого тобі ту треба?

Я залякся до смерті. Ні слова не можу сказати.

— Ци тобі мало того, що-м ти показувала сеї ночі? Тямиш? Я ти ще дарувала тогди, — але тепер пропало! Вже пізно! Ти мій!

Я чув, як моя рука напружалася судорожно, щоби хватити шнурок від дзвінка, що туй коло мене телімбався. Але годі було, я був мов скований. Чув-єм також, що силуюся кричати: "Рятуйте!", але голос замер ми в горлі. Щось давило мя в груди, — ніби камінь тяжкий, ніби щось такого.

— Ні, небоже, — каже Задуха, — ти й не силуйся. Шкода праці! Хто раз попався в мої руки, того вже не пущу ніколи! Ходи зо мнов!

Она взяла мене на руки і понесла.

Мені стало якось ніби легше. Я оглянувся свобідніше довкола.

"Що за диво! — гадаю собі. — Ту, де я ось недавно йно два-три рази дзюбаком дзюбнув, — тепер така широка яма, що пара волів як ніщо крізь ню пройде!"

А вна простісінько несе мене в тоту яму. Темно, холодно... Летимо, летимо довгий час. Тихо всюди. Я якось зібрався на смілість і питаю:

— Куди ви мя несете?

Она нічо. Знов мовчимо. Далі питає:

— А багато тобі літ?

— Двадцять і три, — кажу.

— А є в тебе отець-мати?

— Є, — кажу.

— А багаті вни, маючі?

— Ні, — кажу. — Тадже ж я б не пішов був у того пекло, коли б не нужда та не потріб. А то, знаєте, чоловік жити хоче, будь оно яке-будь — тото життя нужденне!

— Ага, — каже она. — То тобі ся жити хоче?

— А кому ж би ся не хтіло? Хоче.

— І дуже ти жаль за життям?

— Як же ж не жаль? — кажу я. — У біді виріс, з біди й сюди пішов, — коли ж я мав нажитися? А так, гадав, — прироблю деякий крейцарище та чень де ся оженю, — ну, може, ласка божа, чоловік не буде вже так бідити.

— Ага, — повідає она. — Так, так. Знов замовкла.

— Ну, — каже згоді, — пропало. Тепер ти в моїх руках. Ходи, я ти покажу своє царство.

І понесла мене на воздухах, та так прудко, що мені аж голова завернулася. Дивлюся, — аж ось передо мною лука цвітаста, широка. Тота сама, що-м у сні бачив. Пагірки невеличкі, — поля на них, ниви покриті житом. Ясно, весело, тепло, аж серце в груді відживає.

— Ци се ваше царство? — питаю.

— Ні, — каже она, — то моєї старшої сестри царство. Їго оглянем опісля. Моє царство ось ту.

Ми надлетіли над глибоченну темну яму, — саме таку, як я в сні бачив. Сопух густим чорним стовпом бовдурився з неї. Але що найстрашніше, — з тої ями чутно було такий крик, плач і завід, немов там у муках конають тисячі людей.

— Що там такого? — питаю, здригнувши.

— Лізь, побачиш! — каже она. — Се моє царство!

І понесла мене в темну, відразливу глибіню.

8. Доля ріпників

Я очутився, треба вам знати, у такій якійсь страшенній западні, що не то, аби-м зроду коли бачив, але й у сні подібної не видав. Зразу нічо, лиш тьма-тьменна доокола. Лиш крики якісь, і писк, і виск, аж мороз по тілі пробирає. Далі провиджую троха. Призираюся... Що такого? Нібито штольня така, темна, тісна а далека, — ніби щось такого. А людей повно, — а всьо ріпники. І всі они такі чорні на лицах, і такі нужденні, і такі аж страшні з виду. Той з рискалем блудить, той з мотиков, тамтой з оскарбом. Усі снуються, повзають — ніби чогось шукають.

— Чого вни шукають? — спитав я Задуху, що стояла побіч мене.

— Дивися, — будеш знати, — сказала она.

Аж ось туй недалеко мене крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивлюся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрошені на камуз. Кров обстила, кістки подрухотані стирчать. А він штильгукає та все кричить: "Віддай ми моє здоров'є, — окаяннику, жиде! Возьми собі тоту прокляту заробленину! Возьми си мої гроші кроваві, — всьо возьми! Лиш віддай ми моє здоров'є! В мене діти дрібні! Без руки не зароблю на них! Моя хата далеко! Без ноги не зайду до неї!".

Я окаменів, прислухаючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічо, — сказала Задуха. — Робив два місяці в ямі, а перед виплатою жид, ніби ненавмисно, пустив на нього дилину згори. Ну, попався в мої руки.

Я не дослухав її бесіди. Другий голос обізвався близ мене. Се дитеня малесеньке повзло по землі. Ледве-м доглянув. Повзе, бідне, — а все пищить: "Ма-ма! ма-ма!.. папи! папи!.."

Я здригнув.

— А тото біднятко? Що з ним? — питаю. Задуха озирнулася.

— Про дитину питаєш? Е, та їх ту в мене тисячі! Або що? Голод, і холод, і недуги, і всілякі способи дають їх в мої руки!

Господи! Тепер я ще ліпше провидів. Що ту людей у тій пропасті! Що парубків, дівчат, жінок, діточок маленьких! Мати божа! А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Ту лице страшно змарніле від недуги й голоду, — там обпухле тіло, мов у топельника (— І немало їх ту тоне! — замітила она. — Бачиш, ями, котра пуста, такі й стоять отвором, — води наплине, — ну, а впасти ци сяк, ци так що за штука?), другі знов чорні і страшні, як головні на огнищі. (— Ну, — каже Задуха, — і огонь ми не раз багато послужив, — чому ні! Аби лиш до ями ввірвався! Там він дома!)

І страшно, і жаль стало мені тих людей.

— Так се, — кажу, — всі тоті люди в ямах погибли?

— Аякже.

— І багато ж їх ту?

— А, сам бачиш, що не мало. Та й то ще не всі, ходи даліше!

Ми полинули тов штольнев. Штольня ширшала перед нами, — а все ж таки духота була страшенна. Нараз ми остановилися. Знов я придивлюся. А се що такого? На землі, кілька оком засягнеш, — усюди люди лежать, — а найбільше парубки, молоді, статні, мов яворі розкішні. Лежать за покотом, густо, — коло них оскарби та рискалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі широко отворені.

— Що з ними? — питаю я.

— А що ж? Се тоті, що подусилися в ямах. Правда, їх багатенько? Ци як ти гадаєш?..

Она всміхнулася, — та так якось страшно, що я весь здригнув.

— А що? Бачу, тобі не дуже приємно в моїм царстві? А знаєш, — ту, між ними, ось уже й тобі місце готове було. Але я ласкава на тебе, небоже. Не одного з ось тих я взяла, скоро перший раз уліз у яму. А на тебе маю милосердє. Ще тя той раз пущу. Але як скоро би-сь поважився другий раз, — то всьо пропало.

В мене аж зуби зо страху задзеленькотіли.

— А одже ж, — кажу, — Матій день у день у ямі, а йому нічого.

— На нього он тут готове місце. Не забавиться, небоже, — прийде й він.

Я одебелів, — просити зачав, — бігме, Матію, — аж плакав, так просив... Ні та й ні.

— Дай, — каже, — спокій! Не я ту маю до розказу. Є вищі від мене, — їх слухаю. Але от, щоби ти не гадав, що се вже ти бачив ціле моє царство, — то я тобі покажу більше.

— То се ще не ціле? — скрикнув я в розпуці. Оглянувся назад... Боже потужний! Далеко, далеко тягнесь проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужею, огнем, хитростю і всякими штуками поморені ріпники наповняли її. І се ще не всі! Мені затьмилося в голові. Я неначе в обморік попав.

9. Життя ріпників

— Ну, дивися і знай! — заговорила мені Задуха грімко над ухом. Я схопився. Кругом темно. Якийсь холод протягає. Я дивлюся, — а се я вже наверх, в Бориславі. Так, то Борислав!

— Ну, що? — питає она. — Видиш? Пізнаєш, де ми?

— Пізнаю, — кажу. — Ми вже наверх, не в ямі.

— А видиш! І ту моя власть велика. Ходи. Я ти покажу.

Ми ввійшли в якусь ніби хату, ніби шопу величезну. Крізь діряві стіни тягло холодом. Земля сира, мокровата під ногами. На землі одно при другім тьма-тьменна людей. Не одного я видав давніше ци то при корбі або при млинку, ци то при вибиранню воску або при магазині, ци де-будь. Їх правдиві ріпники, що в яму лазять, не поважають ні крихти, дивляться на них згори і величають "капцанами". Було ту немало дівчат і хлопців, немало старих бабусь і дідів, — усякі люди були. Они спали всуміш. Часом декотре крикне крізь сон, — то знов друге довго закашлявсь.

Довго ми дивилися на них. Далі Задуха перша промовила:

— Видиш, — кільки їх? Они всі мої!

— Боже мій! — скрикнув я. — Всім їм ту загинати!

— Не скорше, то пізніше. Коли хто до сіней увійшов, — то вже й до хати треба. Се мої сїни. Але хїба ж они дурно роблять, — не зароблюють нічого, ци що? Ось, бачу, сесь старенький дуже щось стогне і крушняєсь, — та, бач, поприлягали му руки: не може встати. Він лишень до завтра ту забавить. Але що він? І других немало... Не подовжать ту. Всіх заберу до себе. Ти кажеш: хїба дурно роблять? Я ти кажу, що ще гірше, ніж дурно! Не тільки здоровля і сили они ту пророблять (а ти й сам здоров знаєш, що й єї пророблять немало, — от хоть би й при корбі!), — кїлько стратять саме за свою заробленину.

— А то як? Чому так? — почав я допитувати.

— Ну, хїба не видиш, як они ту сплять? Земля сира, холодно, душно. Як гадаєш, — довго ту чоловік здоров буде?

Що й казати на таке? Не то чоловік, а й худобина в такій норі швидко на нінащо зведєся.

— Слухай, як дишуть! — сказала она. — Половина їх уже має сухоти, — ніякий лікар не вирве їх мені! А ще ж, — сам здоров знаєш, — за сей нічліг они мусять гарненько платити із своєї заробленини! Ось розрахуй. Тоті, що віск вибирають, і тоті, що при магазинах, беруть денно по шістдесят, а тоті, що при корбі, по вісімдесят крейцарів. Так, ци ні?

— А так, — кажу я.

— Ну, виплата тижнева. На тиждень винесе заробленина у одних три ринські і шістдесят кр[ейцарів], у других штири й вісімдесят. Так, ци ні?

— Та вже ж не як, — відказав я.

— А видиш! Ну, а за їду кілька ж платять тижнево? Щонайменше по тридцять крейцарів денно, — за сім день винесе два ринські і шістка . Нічліг, хоть і от який нужденний (а ліпшого, — сам здоров знаєш, — ту не допитати), по шістці від ночі, — на тиждень сімдесят крейцарів. Так?

— Та так.

— Ну, відрахуй же тото всьо, ци много ся лишить?

— Та я, — кажу, — знаю добре той рахунок. Не раз ми він ся дав узнаки. У магазинників лишиться вісім шісток, а у корбових два ринські.

— Ну, як гадаєш, — ци то не дарма робота, — тиждень мучитися у таким пеклі за вісім шіток?

Тоті слова були якісь такі й погірзні і жалісні, що я став і не знав уже, що й казати.

— Ба, погди, — почала она знов. — Я числила 30 кр[ейцарів] денно на їду. А яка то їда? Сам бачиш, — хліб ту дорогий, дорожчий, як де. Жидова бачить, що миру багато, то й тягне. За 20 кр[ейцарів] на день ніщо одному хліба. Ну, а схоти він увечір після тяженької утоми випити порцію горівки, — схоти бодай два-три рази на тиждень з'їсти щось теплого, — та й уже й по грошах. Звісно, самим хлібом, — а ще таким, який ту продають, — не продихаєш. Ну, що ж — видиш тепер, за що тоті люди роблять? За одно пропитанє, та й то за нужденне! Та й ще за ось які нічліги. Ци то заробок? Ци то жите?

— Ба, — сказав я по хвилі, — то магазинники так, — а все ж корбові таки можуть щось-дещось зложити. Адже їм щотиждень лишаєся чистого зарібку два ринські.

— Погди, небоже! — сказала вона. — А одже й ти робив при корбі вісім неділь. Ну, скажи, — багато ти наскладав? А ти прецінь повинен дотепер мати вже 16 р[инських]. Де вони?

Мені, — богом а правдою сказавши, встидно стало.

— Ба, — кажу, — от чоловік то с'як, то так, — та й якось пропустив. Нема. Спочатку жид давав потрошка, денно, — кілька було треба. Ну, дасть там на день там п'ять шісток, — а дасть і вісім, — все ся мине. Знаєте, то се чоловікові до сподоби припаде, то те, — ну, купи. А відтак жида десь не було. Щось тиждень приходилося брати на довг у Кирницького. Прийшла виплата, — пішли усі гроші за довг, — ще й не стало. І так, видите, якось годі прийти до крейцара.

— А, видиш, — сказала она, — куди оно йде! І ти гадаєш, що то лиш тобі одному так? Ні, небоженьку! Нікотрий не має складеного крейцара. Давніше ще лучалися такі, але не тепер. Пізналися жида на тім, що як ся ріпники позапомагають їх зарібком, загосподарюють дома гарненько, то нікому буде тутка робити на них. Вони волять, щоби ви оставали в бідності, бо тогди в робітниках не буде недостачі, — тогди й їм ще друга користь: більше робітників — вони менше платять! Натиснеся люду багато, — ну, вони платню знижують. Нанімайся по тільки, — більше не дам. А не хочеш, — як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди то само. Ну, і приходять тобі хоч голіруч о голоді вертати, хоч нанімаються за тільки, кілька дають. Видиш, — головна річ то, що всі з собов у змові. "Насамперед, — повідають, — так зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідності!" Ось вони позаводили шинків без ліку, стали ошукувати вас усілякими способами, виплачувати потрошка, давати на довг, а відтак більше брати, ніж ви надовжили. Що більше! Хліба стали менше довозити, — його ціна підскочила. За нічліг казали платити по 10 кр[ейцарів] (а перше платили по 5), — і так ось, як бачиш, довели до свого. Тепер усі ви в їх руках. Села бідні і бідніють що раз, то дужче, бо й там орендарі та другі п'явки не сплять. Робітників плине у

Борислав що раз, то більше. От они й плату зменшують. А всьо то їм у кишеню, як сам бачиш.

— Господи небесний! — аж скрикнув я, почувши тото. — А в нас ніхто й не погадає, що оно так може бути! Нужда що раз, то більша. "Ну, — кажуть, — карає нас господь милосердний за гріхи наші". А вно ось куди йде.

— Туди оно йде, туди! Ви, дурні, гадаєте: "От піду, зароблю в Бориславі, — допоможу ся!" Ех, голови недогадливі! Як коли б жидівські руки вас могли допомочи! Ні, не поміч, а загибель жде ту на вас! Бо зваж іще й то! Всі робучі руки з селів ідуть сюда. Ну, конечно, і поле нікому гаразд обробити, і газдівства допантрувати. Значить, — ти ту тратиш здоров'я пусто та дурно, а дома за той час усьо йде ніворотом!

— І се правда, і се правда! Господи милосердний! Пропаща година! — сказав я. — Ну, а нема ж ніякої ради на того? Нема способу, щоби вимотатися із тої сіті поганої?

Она замовкла і мовчала довгу хвилю.

10. Три способи

— Є способи, — сказала вкінці. — Є три способи, небоже. Але я не можу ти їх сказати. Не моя власть, Думай сам, гадай, — може, й догадаєшся. Я ти ще лиш одно скажу. Не надійся, що "дасть бог, ліпше буде!". От видиш, — перше тоті, що в ямах робили, брали по п'ятнадцять шісток. Тепер і їх намножилося. Не питають на смерть, на небезпеченство. Лізуть. От жиди вже й їм плату знизили — три шістки урвали.

— Хіба не лиш мені одному? — спитав я.

— Тобі першому, — тепер уже всім. У них така змова. Що один, то й усі! Утікай же відси, небоже, — утікай! Тут тобі добра не діждати. І другим відраджуй.

— Ну, але де ж мені обернутися?

— Кудя хочеш. Іди на службу — працюй. Мало й там добра, — та все ж принаймі для свого чоловіка робиш. Не запомагаєш ворога. А тепер мені час іти. Бувай здоров!

Она щезла, — я пробудився, — і, як бачите, очутився межи вами.

Ну, як же вам здається? Правда, — диво дивне. Але, бачиться, правда, коли ось і ви кажете, що вже всім вам платні урвали! Що ж будем починати? Ні, ти, Матію, не смійся! Гарячка ци не гарячка, — а все ж мені видиться, — тота Задуха, ци хто там она була, і слова не збрехала. Я тя не держу, — роби, як твоя воля, — але я би вже не поліз у яму, аби-сь ми не знати що давав. Волю по правді де в службу йти, — а ту не лишуся!

Лиш одно ми з диву не сходить. Що то за способи она думала? "Три, — каже, — способи! Гадай, може, й догадаєшся!" Та що, коли-бо чоловікові у голові ніби довбнев забив! Гадай! Силуйся, кільки хочеш, — нічо на гадку не йде! Доки вна до мене говорила, то ми ся все так виділо ясно та розумно, — а самому погадати ані руш! Ех, бідність наша, бідність! Чужі діти до шкіл ходили, а я мусив громадську череду пасти, щоби голодом не мліти!

— Що, Мариню? Чого така сумна сидиш? Йой, — як ти змарніла! А я перше й не додивився! А що? Ходім обоє відси! Най ся западе тота погань! Волимо й як бідувати, як маємо ту за нізащо здоровлє дороге тратити! А ви, товариші, що на тото? Задалися над тими трома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень бог допоможе стрясти з себе тоту недолю тяжку, — тоті жидівські пута!

Навернений грішник

I

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів на весь Борислав. Поля у нього було достатком, худоби, і хліба, і шмаття, — ба й грошенят готових дещо-денешо найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок, — тож і все йшло у нього порядком і статком.

Були у Василя три сини, — парубки, що маків цвіт. Здорові, крепкі, — обичаєм та вдачею капля в каплю у вітця вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли би життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини довкола нас не змінювалися, — був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, бога славлячи та внуків у запічку колишучи.

Та не так воно в світі йде. То, що давніше не змінювалося й у століттях, — тепер через десять мов переродилось. Тепер не то, що в давнину. Життя бистро тече, — зміни бистро настають. Треба пильно слідити, куди пруд жене, — треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди, — перша-ліпша хвиля нагряне, перша-ліпша зміна настане, обалить тебе, зіб'є з ніг, — і ти погіб. Тепер жити тяжко. Життя — боротьба, вічна, безупинна. Ворог з усіх сторін грозить. Не пристережи одного боку, з другого нагряне, — і ти пропав.

Таке сталося і з Василем Півтораком.

Було се саме в ту пору, як у Бориславі почали копати кип'ячку . Жидова перлася у Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глотилися по селу, швендали по полю, по хатах. До кожного газди приставали, мов реп'яхи до кожуха. "Продавай ґрунт, газдо, та продавай! Ось я тобі за частку тільки, — а я тільки, — а я ще більше! Не треба нам усього, — частки з нас буде!" Винімають гроші, кладуть на руку, горівку

ставлять і підмови не щадять. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, котру його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: "А що? Гроші озьму, — гроші круглі, розкотяться. То на се, то на то, — та й нема. А землиця свята остане!"

Ну, — скажете, — добре зробив Василь. Розумно гадкував. Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали жиди робітників наймати, почали копати ями. Кип'ячка показується, — гроші плинуть у жидівські кишені. Щораз більше їх напливає, — щораз більша глота-тіснота в Бориславі. Продають газди частку за часткою, день у день видимо бідніють. Далі, якось раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Коплють жиди, коплімо й ми! Тіщать они гроші за кип'ячку, — будемо й ми тіщити!

Ну, — скажете, — хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші бориславці рити-копати свої питьомі ґрунти. Та не було в них готового гроша, щоби наняти робітників. Приходилося самим копати. Не споро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати жидам знов частку за часткою, щоби з голоду не згинуть; от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сім прийшло до маєтку. А другі? Другі опісля копали знов на своїх ґрунтах ями, видобували кип'ячку і віск — для жидів.

Чому ж воно так пішло? Чому щастилося жидам, а не щастилося газдам? Згадайте, коли мудрі!

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. "А що, — думає, — в мене три сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної ями більш двох не треба: один копле, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи нараз. Не буде в однім, — то буде в другім!"

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабирали рискалі, цебри двоушні та вужища, поладили корби, та й гайда копати. Ну, нічо. Коплють день, коплють другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору та й ростуть. Найменший син Михайло у однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій і далі. Натрафив Сень на пісковату верству, — почалася вода показувати. Ну, черпай воду цебром та й черпай, — а води все більше та й більше.

— Тату, — каже Сень, — повержу я сесь закіп: вода підходить.

— Ет, що то? — каже Василь. — Прочерпай воду та й копли!

Мучиться Сень тиждень, мучиться і другий. Все воду вичірпує, нори забиває, а далі копле. Та й копати ж то не тяжко. Звичайне, пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямов наробив страшного крику. Прибіг батько, позбігалися й деякі посторонні: "Що таке? Що таке?.."

— Пісок ся засунув, привалив Сеня.

Василь Півторак стояв мов громом прибитий, почувши тоті страшні слова.

— Сейчас у яму, хлопці, — пробирати пісок! — крикнув не своїм голосом.

Пруднилися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що ся бідна мати не назаходила, не навбивала. І плаче, і батька проклинає, що-ді погубив її дитину. А батько, бідний, стоїть, мов осуджений, блідий-блідий, ні заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорони надійшли. Треба було справляти, "як бог приказав". А панотець сказали: "У вас, Василю, ще й поля, і діточок зарібних, і статку, що бог післав, — дасте двадцять золотих за погріб. Се діло богу миле, — не пожалуй за упокій душеньки усопшого!" Що було робити? Відказати — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наляг, — ще гірше годі. А гроша готового бог має. Продавай частку, — а най півчастки, — тоту половину, на котрій той закіп нещасливий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохався і нагостився на погребі, — а панотець сумно та жалібно приспівували з дяком: "господи, помилуй" та "слава тобі, господи".

Розійшлися добрі люди, розминулися гроші. Василь остав без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче, сини ходять, як потруєні. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вбиватися. Робота жде, — десять робіт жде на нього. За роботов і туга забувається, і горе з серця чезне.

Поволі, невесело сходили жнива, — літо пройшло. Настала осінь, — урожай був плохенький. Не зародив господь. Ну, а все ж що було, то було, — і коло того треба походити, помотикатися. Звіз Василь із синами дар божий у гумно.

Ну, тепер і пора трошки спочити. При вільнішій годині і минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті у Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити попри той кусник луки, що продав жилові під закопи? Ні, не треба! А таки пішов, — не знати, чи от так собі, не маючи що ліпшого робити, чи, може, з цікавості, що то ж то там жид робить? Досить, що пішов.

А жид не дармував через літо. Наняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідності вже пустилися на заробок, — та й ну копати. Та й ще яку, собака, штуку придумав! Каже: "О, ту піскова верства, — тамтого пісок засипав, А я от що. Кажу вигородити кіш із хворосту, колики файні, обставлю тим плотом стінки, ніби цімбриною, — то чорта з'їсть пісок, що ся обсуне!" — "Ну, що? Розумно придумано! Коби в мене розум не дурний та грошей більшенько (а то ні за що купити хворосту і кіля!), — я би й собі стрібував. Дивіть, — оно безпечно, — чого й хотіти! Не обсунеся! А тепер жидюга, злодій, піскову верству прорив, докопався до глинки та й кип'ячку добув!"

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Зависливим оком призирався, неборак, жидівській роботі.

— Ех, ех, господи ласкавий! Мій питьомий ґрунть, — а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, засакає, як ся радує, як руки засукує з утіхи! Що то — маєток! Кибель за киблем тягнуть із ями, руки си вривають, — а всьо для нього! Коби не такий припадок тяженький господь на мене спустив, — хто знає, може би, й я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, придивлявся роботі, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп обіздріти. Від весни ніхто в нім не робив.

Стовпки від корби стриміли над ним, — корбу знято. Для безпеченства казав Василь ще вліті заложити яму дошками, щоби хто в ню не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обпукав дошки, покладені на отвір ями.

"Хто знає, — гадкував собі, — може, ту маєток жде на мене! Може би, якби от сажник-другий покопав, — і нафта показалася! Хто знає! Господь карає, господь і милує!"

"А хто знає, — шептав йому другий якийсь голос, — може, ту ще більше нещастє жде на тебе! Може, бог прогнівавсь за то, що сам псуєш та воружиш святу земельку, — та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої кари?.."

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Суятився, бідолаха, гризся сам в собі, — не знав, на яку ступити і що почати. Видьомо марнів на лиці, а боявся чи унімався сказати, що йому на голові. "От зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати", — думав собі. Але покуса все стояла йому перед очима. "От, пан біг не зародив хлібець, — нічим дихати. Сіно вигнило, — нічим худібку прогодувати до весни. Що вдієш? Грошики би здалися, і то так як умирати. І податок не заплачений! А може, вно лиш трошки прорити, — та й зараз і кип'ячка жбухне! Хто знає. Он жидів закіп не багато глибший! Ех, дійся божа воля, стрібую. Ігій, най жінка і поплаче троха. На то вна жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре ся возьму на розум, — всю яму плотом обгороджу для безпеки!"

Так придумавши, Василь рішився вкінєць приступити до діла. На самий перед обговорив що треба з синами. Михайло не відказувався від роботи в закові. "Ащо, — каже, — тату! Я й сам виджу, що нам сесю зиму із самого господарства не перезимувати. Потрібуймо! Чень дасть бог, — нам тепер пощаститься. А для безпеки зробім так, як ось кажете: городім коші!"

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не відказував родичам ні в чім! Дай йому боже талан-долю золоту і вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на другі потреби? Батько з синами рада в раду. "Нічого робити, — кажуть, — заставмо частку поля жидові, — не продаваймо, заставмо до часу, — а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!"

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати вітцю. Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пасть, у котру спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю, — сказала вона в кілька день опісля. — Пішов ти на жидівську дорогу, — шукаєш ти зисків по гробах. Смотри, небоже, — щоби-сь не закопав своє щастє і свою душу в тоті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, стара! — сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було межі ними.

Тим часом робота йшла не споро. Хворосту годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то жидова духом розкупить. Відтак два їх взялися далі копати — а що викоплють, туй зараз і кошем обгородять. Тягнеться робота тиждень, ба й дві неділі. Михайло вже докопався до твердої пісковатої глинки. Поспорити годі. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тим часом то збіжжя в stodолі молотить, то коші городить, а мати пряде у хаті, сама-самісінька, і не раз тяженько сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV

Поволі йде робота у ямі. Чим глибше Михайло прокопує, тим якось йому неvigідніше, якось ніби душно у ямі. "Але се нічо", — думає він. А

Василь жде та й жде, — чень-чень покажеться кип'ячка , чень нині, чень завтра. Хоть корба руки уриває, хоть надворі щораз холодніше, хоть грошей за заставлену нивку щодень менше, він не турбується нічим. Ось-ось кип'ячка наплине, — всій біді кінець буде!

І дійсно наплила!..

Одного дня почув Василь із ями якийсь крик. Крик був дивний, — зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Дрож проняла його наскрізь, лихорадочна дрож очікування і непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайле, що там? — крикнув батько до ями.

Намість відповіді Михайло зашарпав лінвою, — але дуже слабо.

Батько не знав, що сталося, — чого треба Михайлові і чому не відповідає.

Шарпання повторялося. Батько догадався, що, може, се син дає знак, щоби його витягати.

"Але чому затих, чому не каже, що сталося?" — думав сам собі, працюючи з усієї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі знемогли від довгої роботи, чи від непевного а тривожного очікування. Поволі підходить тягар догори, поволі виринає із грубої пільми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахилився над яму. Господи! Се що? Густий нафтовий сопух ударив його, мов удар обуха! "Дав бог! Дав бог!" — скрикнув Василь. В тій хвилі почув таку радість, таку силу!.. Його око поглянуло в глибіню... А се знов що?.. У киблі сидить його Михайло, — не оперезаний лінвов, як звичайно, а лиш одною рукою її

держиться. Друга звисла вдалину. Голова насилу опадає на груди, — якісь судороги підмітують її догори. Но судороги щохвиля слабші, рідші... Ось уже голова доразу звисла додолу, — хвиля страшної непевності...

Друга рука пустила лину, кибель похитнувся, і Михайло з страшним глухим зойком повалився в безодню і щез у густій пітьмі. Із глибини чути лиш, як бовтнув, мов колода, у кип'ячку. Відтак не чути нічого більше.

І все се сталося так прудко, так ненадійно, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Стояв, мов у якімось обмороці, не випускав із рук рукоятки корби. Нічого не думав, нічого не тямив, не чув, не бачив. Аж десь-колись протверезив його острий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі вертала, а з нею і страшенна певність. "Пропав хлопець! Ото щастє!" були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала і його лихорадочна дрож. Бачило му ся, що якась сильна невидькома рука пхає його в глибіню, що якийсь голос кричить йому над ухом: "Скачи й ти і гинь з ним ураз! Яке твоє жите буде відтепер? Скачи, скачи!" І нещасливий отець чув у собі скажену охоту скочити в тоту темну, пекельну пасть і загинати враз із сином. Аж коли вже доразу нахилився над ямою, відтрутила його від неї друга якась сила, рука природи, що все і всюди береже свого життя.

Вкінець нещасний батько надумався. "Що владжу сам?" Се одно питання прояснило йому все. Мов безумний, кинувся горі городом ід хаті, кричачи щосили: "Рятуйте! Рятуйте!"

Збіглися на крик і свої, й сусіди. Ніхто не знав, що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещаслива мати заломила руки над головою, йойкнула і впала без пам'яті тамій, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасливого? Спочатку ніхто не хотів лізти у яму. Боялися задухи. Лиш батько напився. "Пустіть мя та й пустіть. Вирятую го, вирятую, а ні, то най же й сам із ним пропадаю!" Ледве здержали бідного Василя.

— Тату, татунцю! — говорив Іван. — Де вам лізти? І йому не поможете, і самі задуситесь! Волю я. У мене голова міцніша, борше витримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре линвов і спустили долів. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, і неподовзі Іван крикнув зі споду, — знак, що найшов брата. Вони тепер принялися ще швидше підтягати кибель угору.

А поки се діялося, другі тверезили матір. Згодом-сперегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій син, мій Михайлик! Що з ним? Де він? — були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний, — весь облитий відразливим густим плином, мов смолою. А те лице, ще перед хвилию так хороше, і привітне, і любе, — тепер посиніло і надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Втікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не пізнаси, — лиш серцю жалю завдаси!..

V

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті вітцівській. Лежить бідний парубок — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, синє-синє, мов боз, свідчить про страшну муку, яку терпів, умираючи.

А де ж ненька-старушка? Чому не заводить, не голосить по покійнику, сльозоньками обмиваючи поморщене добродушне лице? Чи вона ж його менше других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше других любила вона свого Михайлика, — і жаль її лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька у коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Посліднє нещастя доконало її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, якого його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядючи на неї, як лежала мов нежива коло неживого Михайлика, вишептав лиш тоті слова: "От ту щастє! Ще ся прийде два погребі враз ісправляти!"

Відтерли Василиху і занесли до комори. Лежить нещаслива мати, як кусник дерева, худа, нужденна, безсильна. Пожовкле і поморщене лице без усякого виразу, очі мутні й запалі, мов догоряючий каганець, сині уста легко шевеляться... "Михайлику мій!" — шепче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більше нічого.

А її Михайлик лежить у світлиці — спокійний, незатурбований. Ніщо йому тяжка грижа батька, котру той, мов змію, у серці крає; ніщо йому неміч і розпука матері, ніщо сумні шепти і молитви людей, що товпляться у сінях, головами похитують, і руками помахують, і словами стиха перекидаються: "Ну хто би ся був сподівав! Добре то той казав: grim щастє об хату, — та й хата розпадеся! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!"

А Василь Півторак, мов приголомшений, поволікся до панотця.

— Слава Ісусу, панотчику!

— Слава навіки! А що там, Василю? Чув-єм, що-сь нафту добув.

— Та так, єгомостуню! Але нещастє, — сина ми задушило.

— Ага! Так, так! Ну видиш, який ти неосторожний. Чому ж ти млинка де не роздобув та свіжого воздуха не намлинкував до ями? Видиш?

— А виджу, панотче, виджу на своє лихо.

— Ну, і що ж у тебе чувати?

— Та нічо, єгомостуню. Я прийшов, щоби-сьте грішне тіло земленьці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, — послушна була дитина, знаю, знаю! Ну, Василю, — але ти тепер багач...

— Та який, єгомось?

— А, який? От кип'ячка добулася, — видиш, господь благословив.

— Ой, єгомось, не говоріть: благословив! Волів би мя був так ніколи не благословити! Що ми з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церков божу чимось запомочи. Тоті гроші єднако тобі не милі. Правду я кажу?

— Та правду, панотчику.

— А видиш, небоже! А мені за погріб п'ятдесят золотих. Ну, га, що? У тебе то тепер ніщо!

— Ей, єгомось, то забагато! Бійтеся бога, у мене тепер така гризота, де мені ся ще з жидами торгувати?

— То байки, небоже! Але що треба, то треба! Не pomoже!

— А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледве-ледве. Хто знає, чи ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, панотчику, нема!

— Га, то згодімся за оба погребі разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!

— А пек за пек, єгомость! А ви що говорите! — скрикнув бідолаха Василь, уражений до глибини серця такою бесідою. — Аби я для живого християнина наперед погріб торгував?

Він не міг далі говорити. Щось буцім задавило його в горлі, і він схилювся і підняв капелюх, лежачий на підлозі.

— Ну, ну, я так, жартував, — сказав, усміхаючись, панотець. — Нема в тім нічо так злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Видиш, треба з честію тіло поховати, треба ще з Попелів панотця запросити. Зуваж же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так, ги в пальці тріснути, небоже!

— В ласці божій оставайтесь здорові! — ледве промовив Василь виходячи.

— Ходи здоров, небоже! Гм, гм, — ая!..

VI

— Куме Василю! Бог дав, бог взяв, його воля свята!

— Свята воля божа, кумцю солодкий, пощо в тугу убиватися?

— Ніби то щось pomoже! Сталося, то вже ся не відстане!

— Журбою поля не перейдеш, говорили мої татуньо небіжчик!

— Дай боже душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам, грішним, прожиток щасливий.

— Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже догорає! Що буде з газдівства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоров'я!

Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака, сидячи за столом при горівці. Василь нічого не говорив, лиш сидів, підперши важку від грижі голову руками.

— Ей, кумцю солодкий, дайте-бо спокій, не сумуйте! Таж нам усім туди дорога, чи скорше, чи пізніше. От випийте з нами що троха, забудеся лихо. Адить, незадовго єгомость надійдуть з парастасом. Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, потужний боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як єсь мав його взяти? Нащо мене тепер на світі? — проговорив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най господь все зло відвертає! Най ось на тім станеся! Пощо вовка з лісу викликувати? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить! — простогнав Василь. — І мені не давала спати. Все ми шептала: "А йди ж копли, а ввидиш, що там буде!" Я, дурний, послунав, пішов, та й от до якого припадочку докопався. Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Ци на то ж я тебе ховав, годував, як соколика, щоби тя нині до такого сльобу виряджати?..

Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих стрижених вусах. Сусіди, приятелі знов давай потішати його, приговорювати, приохувати... Василь поволі трохи розговорився в їх

кружку, випив одну порційку грітої з медом горівки, далі й другу, третю. Кров незамітно живіше закружила в жилах, гадки незамітно путалися, товпилися, одна другу витискала і морочила, а на серці якось тепло робилося, біль менше докучав, жаль скорше розпливався в сльозах, грижа таяла від того тепла, мов сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з натиском, мов шпотаючись, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою. Сльози щораз частіше капали на дубовий стіл. Сусіди гупорили, бесідували, все стиха, повагом, а в ухах Василевих їх бесіда що раз, то виразніше звучала, мов плескіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала червоний гарячий напій і виливала його з порції в горло, мов розжарене вугля, що щораз дужче збурювало в нім кров, зворушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у обмороці, втираючи сльози рукавом.

— Куме Василю, встаньте, перестаньте плакати! — загомоніли сусіди.
— От глядіть, єгомость прийшли парастас правити! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душеньці! Ходім! Михайлику, синочку!.. — лепече Василь, шкандибаючи до хати.

В хаті світло палає круг покійника, і миру повно, і два попи парастас правлять, і два дяки хриплять та бегечуть священні пісні. А Василь став край одвірка, та дивиться, та прислухуєсь, а якось не може розібрати, що воно се і до чого? Світло якось непевно мигтить йому поперед очі, посиніле лице покійника щохвилі міниться, скоро хоче йому придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов напpавду виряджає сина до шлюбу, а не на "вічну дорогу". Лиш чує добре, що сльози ще й досі не перестали капати, а люди сумно на нього ззираються та шепчуть: "Бідний отець, серце му ся крає! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до

року поховати! Ще добре, що му ся третій лишив, а то би, бідолаха, зовсім пропав!"

Василь чув тоті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи ніворотом, щораз рідше набилюють про Михайла. Але сльози самі плили і плили з його очей, хоть гадки не знать куди блукали.

Скінчився парастас, і панотець веліли принести домовину та зложити в ню мерця. Василь придивлявся, зачудований, двом парубкам, що придвигали тяжку труну, збиту із грубих дощок, і засуєтилися коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли набік, зняли полотно, котрим був накритий, і відтак здвигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо і непритомно, почув тепер, як би його щось вкололо глибоко у серце, і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирвався так ненадійно і різко з загальної понурої тишини, що в одній хвилі ціла товпа людей, жінок і чоловіків скупчилася круг нього, втішаючи та розраджуючи його смуток. Парубки тим часом закрили віко труни, взяли свого товариша і понесли з хати, ударивши на обох порогах труном по три поклони. Труно глухо задудніло, немов говорило:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі!..

Аж на цвинтар проводила тісна громада людей Василя, втішаючи та розраджуючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічо, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не тямив. Лиш часом уста його простягалися трошки, щось перелітало по його лиці, що, однак, більше подобало на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад привели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не

плакав, не вдихав, лиш його очі нерухомо гляділи перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хати її сердешного Михайлика, він стояв, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не вдихав, лиш його очі нерухомо гляділи перед себе.

Сусідки і сусіди знов потішають, знов гуторять, знов честуються. Василь сидить між ними, — порція, кружачи, не минає й його, — а чим більше п'є, тим помітніше оживає. Вже й бесідує, і плаче, і очима довкола поводить. Ніч настала. Василь, хлипаючи, упав на постіль і твердо заснув, На другий день пробудився, мов збитий, і немало зачудувався, побачивши знов трупа на лаві. А прецінь йому мерещилося в голові, мов крізь сито, що вчора у нього був погріб. Навіть той біль острій почув знов у серці, що його прошиб учора, як брали трупа з лави. Чи то, може, сон був? Відки ж сей умерлець?..

VII

І знов у Василевій хаті здвиг народу, гомін, і охання, і шепти кумочок. І знов до нього, бідного, тиснуться з усіх боків пожадані й непожадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружить, і співи попів та дяків роздаються в хаті, в сінях, на оборі, клуби диму сунуть із кадьниць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь і не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього, а на другий день по похоронах, коли збудився і, оглянувшись по хаті, побачився сам, мов серед вимерлої пустки, подумав на хвилю, що се все був сон поганий. Аж згоді, продрухавшись добре і оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої коренії, переконався, що се правда достотна, що він — сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А прецінь у нього ще син остався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько при згадці о своїм сирітстві не згадав про нього, про свою єдину натепер потіху?

Дивно не раз буває між людьми. От, лучиться, у родичів діточок кількоро, — і добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би-сь, чого й бажати? Любов родичів, як сонце, всіх рівно освічує. Та ні, не так воно. От погляди, побачиш. Отець найліпше полюбить найстаршого, мати найменшого або як там, а середущє межи ними жиє, і робить, і все, а ні тато, ні мама його не замічають, ні попестять, ні похвалять за нізашчо. І воно росте у хаті, мов чуже, привикле до самоти і мовчання, а родичі дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачать другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було і з Іваном. Отак коли-небудь спитати було Василя про Івана. "Іван, — каже Василь, — мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що оно з того Михайлика за дужий парубійка! Золото, не хлопець! А спитати було небіжки Василихи: "А що, Василихо, ваш Іван порабляє?" — "Та що би мав порабляти? Десь, певно, щось у stodoli пипнає. А Михайлик он пішов до сіна, — та й не знаю, чи верне, біднятко, до обіду? Ей, тото хлопець з него ся зробив, як чічка! То моя потіха, то мій синочок!" І так усюди й усе бувало. Чи батька, чи матір спитати про Йвана, — все на Михайлика звернуть. Іван був середущий межи їх дітьми і, хоть послушний, тихий, покірний родичам, все проходив мимо них майже незамічений. І браття, хоть весь вік [жили] у злагоді і приязні, та все-таки, за приміром родичів, почали й собі мимовільно згори дивитися на Йвана, вважати його за слугу дома, за щось нижчого себе. Іванові не раз гірко приходилося слухати розказів молодшого брата, і не раз задля того прийшло між ними й до маленьких передирок. Але ніколи не прийшло й на думку бідному хлопцю глядіти за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтрясати тото, як і чому поступають собі з ним родичі.

Та й, впрочім, не мож сказати, щоби й вони його не любили! Хрань боже! Прецінь Івась був їх дитина не менша других, прецінь ніколи їм не дігнав ні непослухом, ні прикрим словом. Але все-таки його любили не так, як найстаршого й наймолодшого. Ось, приміром, раз везли вони сіно крутим переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Іван і батько віз придержували, щоби не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна

попалась, віз перехитнувся на Йванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а мовнею кинувся 'д ньому. І видите, якби був на волосинку пізніше встиг, був би віз доразу перевалився, і бідолаха Іван був би смерті пожив під вагою. А то оба причепилися до васага , а на Михайлика скрикнули, щоби живо нагнав, і духом перемчали понад западню у брід. А коли стали у броді воли поїти, а Іван зняв сорочку і промивав закровавлене рам'я, котре в тій страшній хвилі передер сукуватий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три і, міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотав якомсь сердито: "Пек ти, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно, — а було би мя хлопця збавило! Ігій!"

Ну, що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що, все пильно вештаючися по всіх усядах, буцім оживляла і наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по послідніх похоронах. А коли збудився, вже сонічко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки , щоби розлабудати грошей на сплачення довгу за заставлену нивку і за похорони панотцеві. Іван, при звичаєний змалечку до невсипної праці, не ждав татового приказу і не хотів перебивати його сну. Сам полагодив з жидами-спекулянтами, що один перед другим перлися закупувати у нього "кип'ячки". Торгу добили живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завдаток на руку, як стій поспішив до "механіка" (був се простий столяр з Дрогобича, що під тою шумною назвою задумав тут доробитися грошей) і закупив млинок до перевітрювання закопу. Відтак накупив іще фасок і бочівок, в котрих після угоди мав достачати кип'ячку до свіжозбудованої дестилярні (до "лютрунку", як говорили робітники), і принявся черпати і видобувати з глибині земний скарб.

Живо йшла робота. Наняті робітники балакали, жартували, а Іван все-все мовчки робив. А за той час Василь ледве-ледве звівся з постелі, став серед хати і, оглянувши пустку і нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку чи з мотовилом, чи з якою-будь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у повдовілій хаті. Не було кому ложку страви зварити. Василь неначе зовсім стратив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічо, не говорив нічо, — все лиш у думках та в думках. Іван знов усе при роботі, — все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлопець серця ні відваги заправляти й вітця до якої-будь роботи, видячи його тяженький сум. Не знав він, що робота — то лік на сердечну біль і тугу, і давав тій болі щораз більше рости в серці старого батька. Але частенько, вертаючи вечором до хати, заставав Василя в незвичайно плачливім і говіркім розположенні, — знак, що старий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоби залити "хробака в серці". Не мав Іван смілості викидувати тото батькові, лиш повечерявши, що там було, лягав спати і засипляв скоро твердим сном, не слухаючи, як Василь не раз до попівночі пендичив : то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, сунучи йому без уваги потіхи та ради, непокоячи його своїм теркітливим гамором та часом що-де-що заладжуючи та попрятуючи у хаті. Але не раз не заставляли Василя в хаті і йшли шукати за ним до комори. Тут стояла ще нетикана смертельна постіль його небіжки, — в другім знов куті, в сусіці, стояла звичайна баклажка з горівкою, котрою бідолаха Василь старався приглушувати свій біль та свою нудоту. І не раз сусідки чули, як ходив по коморі тяжкими кроками, хлипав, мов дитина, або наголос говорив, звернений до кута, хоть бесіди його задля стін не мож було порозуміти. І сусідки кивали головами та перешіптувалися межи собою, що-ді "се, певно, небіжка ходить". І необавці, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав стала чутка, що Василяху ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марне своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII

Іван, роблячи контракт з жидами на достарчення до певного часу значної многоти кип'ячки, перечеислив надто багатство ями. Немало причинилися до того й самі жиди, з котрими він годився. Вони говорили йому, що яма багата, що кип'ячка буде раз у раз підпливати, так що за день ледве встигне вичерпати то, що за ніч підплине. А тим часом не минув і тиждень, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще було треба немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий, і третій, — кип'ячка не підпливала. Треба було або копати глибше, або що, а ні, то біда, бо жиди день у день налягають, чому не довожує решти. Бідному Іванові прийшлося круто, хоть гинь. Грошей батько взяв половину того, за що згода була. З того поплатив довги, — ну, і не лишилося при душі й тільки, щоби мож було розпочати дальше копання. Се знав Іван добре, тому й не запускався з батьком ніколи в бесіду про тоті діла, лиш ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки вкінець підплине.

Але кип'ячки годі було діждатися.

А тим часом час виповнення контракту бистро наближався. Іван, майже до розпуки доведений вічним заводом в своїх надіях, рішився вкінець таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли надворі вітер вив і сік у очі дрібним холодним дощем, Іван, увійшовши зі стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі і наладив миску бульби, щоби печи її в грані на вечерю для тата і для себе.

Василь, котрого ноги від надмірного уживання гарячого напою не статкували, а лице горіло, сів на припічок і, не кажучи й слова, наставив руки над полемінь.

— Тату, — почав Іван несміло, — от знаєте, лихо з нами.

— Ой, ци не ще! Певно, що лихо, — мати вмерла! — лепетав Василь, підносячи рукав ід очам.

— Не тото, татуню! Умерли мама, — ну дай їм, господи, душеньці легко! Що чоловік урадить против божої волі? Але ту інша біда. Жиди кип'ячки допоминаються, а ту в ямі нема.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму, і всьо, най си беруть! То кров мого Михайлика бідного.

— Ну, а що ж нам робити? З чого будем дихати?

— Що робити? Бога хвалити! — сказав Василь твердо і замовк. Дармо Іван старався договорити з ним до кінця, порадитися з ним деяк розумно. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоть сліз не було видно на його лиці.

Надворі почулося чалапкання, немов хто пробирається по глибокім глинистім болоті, — сінні двері рипнули, і в хату увійшов височенний, худий, капровоокий жид Шміло. Його довга бекеша, прогнила здолу в болоті, виторочилася сподом і висіла довгим фурфантям та била його о худі заталапані литки. Руде волосся ледве декуди виказувалося із-під пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі його щоками, остра, мов огнений клин.

— Дай бозе! — сказав він коротко, входячи у хату і притикаючи свою суху зароплену руку до капелюха.

— Дай боже здоровлє! — відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся при вході жида і, обернувши супроти нього помарніле лице і блукаючі очі, вдивлявся в Шміла з виразом якогось несвідомого дитинячого ляку.

— Ни, сцьо? — спитав жид, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Цьому лихо?

— А, не підпливає кип'ячка, та й годі. Що вradжу? Я гадав копати дальше, та от грошей нема.

— Ні, а сцьо зь буде з нами? Ви знаєте, контгакт пізавтгу виходит.

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От хіба так. Ви дали татові половину грошей, то ніби за 500 киблів, так, ци ні?

— Ню, так, — сказав жид і кивнув головою, причім його довга шия витягнулася, мов шия кота, що простягається вздовж, готовлячись спасти ненадійним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже 800 киблів, то ніби до контракту ще лиш двіста хибує. Знаєте що, заплатіть ви мені за них триста киблів, я з тими грішми розпочну дальшу роботу і достачу вам решту.

Жид лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудгі, дай вам бозе здогвлє! — сказав він і поклепав Івана по плечі. — Але воно так ні піде. У нас ні таке пгаво. Пізавтгу васє тгиста киблі пгопало, бо ви ні додегзяли згоди. А я сче з міста звезду панів і посюкаю собі на вас гесьти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуйте здорові! — сказав Іван, усміхаючися насилу, хоть напrawdę жи́дова бесі́да вколола його глибоко в серце і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я ні зягтую, бігме, сьо ні! Посьо мені зягтувати? Моє ггосі пгопадає, мені ні до зягтів! — говорив жид, а бідний парубок вдивлювався під час тих слів в його сухе, костисте і вижовкле лице, неначе не міг поняти тої бесіди або надіявся, що ось-ось лагідніше чуття заблисне на тім поблеклім, немилостиво усміхненім виді.

Але вид Шміла не змінявся. Іван відвернувся від нього і поглянув на вітця, що за час їх розговору оперся був чолом о комин, зложив руки на підогнутих колінах і задрімав.

— Тату! — проговорив Іван, торкаючи його злегка рукою о плече. — Тату! Ци не видите? Ось Шміло прийшов, допоминаєся кип'ячки. Що робити? Порадьте мене!

— Всьо му віддай, всьо, най си бере! — пробурмотів напівсонний Василь. — То проклята робота! Два сини ми згибли при ній, стара вмерла! Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радості.

— О, видите, Івануню, сьо васі татуньо ні такі дузе упегті, як ви! Знаєте сьо? Насьо вам клопіт на голову? Пгодайте мені закіп! Він вам і так тепег ні несе позьитку, а станете копати, ггосі підуть, а хто знає, ци сьо буде! А так ліпсе. Я вам се доплацую сто гинських! ну, сьо вам тгеба?

— Ні, жиде, того не буде! — проговорив твердо Іван. — Роби що хочеш, а продати частки не продам.

— Ні, то я си сам куплю, без вас. Гадаєте, сьо як панів, звезду, то вася пгавда буде? Увидите, сьо й кип'ячку стгатите, і закіп мій буде. А так волите взяти сто гинських і позбутися клопоту. Ни?

Іван не знав, що робити. Він знав добре, що Шміло не дуже-то й багато перехвалюється, говорячи про панів і про їх правду, і він віддавна, відмалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (і бог знає, відки вони набрали того права!) кожного разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, против котрих, крім того, бідний селянин ніяк нічо не вдіє, хоть би й яку кривду потерпів. Але ж, з другої сторони, бачив Іван, що й жид кривдить його немилостиво, що частка з закопом варта вдесятеро тільки. Що було робити? Іван принявся знов роздрухувати вітця, і ледве-ледве удалось йому роз'яснити Василеві, в чім діло. І жид неоставав збоку і час від часу докидував своє словечко, представляючи Василеві то раз у страшних красках панські суди, то знов свої корисні услов'я. Довго в ніч тяглася згода. Іван твердо стояв при тім, щоби не продавати частки, але Василь раз у раз псував діло, і вкінці хитрий жид таки поставив на своїм.

— Ни, Василю! — кінчив Шміло бесіду. — Ви добгий чоловік, а васє син — то таке твегде, сьо ні пгиступай до нього! Але сьо мені до нього? Ви пгеці се газда, вам вільно погядок гобити. Ви завтга пгийдіть до писагя та й там написемо всю згоду. А я загаз виплацю, сьо там пгийде. Цьи так?

— Та так, так! — сказав ліниво і неохітно Василь.

— Ни, то бувайте здогові! Добганіць!

— Здорові ночуйте! — сказав Василь, і жид вийшов, рипнувши дверми, та й щез у пітьмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило о його відході.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межи челюстями, кидаючи кровавий блеск на припічок. Іван стояв німо, опершися ліктями о комин, а Василь принявся до тереблення печеної бульби, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насила, відай, на Іванову душу, та не легше, бачилось, було й Василеві. Але поки що оба мовчали, а в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли змерлі душі обходили невидимо довкола хати, а при повії їх воздушних крил мовкло все, тихо, глухло, завмирало...

ІХ

Довго сиділи батько з сином, не говорячи й слова. Вкінці Іван перший перервав мовчанку.

— Тату, — сказав він, — ви дуже зле зробили, що-сьте ся так легко дали жидові на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову і дивлячися недвижно у полемінь.

— Не тре було продавати частки, — хто знає, може би...

— Ци не стулиш ти си гавру ? — крикнув нараз Василь. — Ци ще й ти мя будеш доїдати? Мало ми свої нужди?..

Се було перший раз після подвійних похоронів, що якесь живіше чуття заворушилося в його душі. Але на сей раз воно тривало лиш хвилину, і Василь як стій знов опер чоло о крису комина і німо вдивлювався в мигкотячу грань . Та не так було з Іваном. Йому на правду досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, і він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтеся на мене, тату. Я правду кажу. Що тото ховати? Всякий вам то само скаже. Частка з закопом варта найменше 800 з[олотих] р[инських], а ви уступили її за 120 з[олотих].

— О, який ми ту таксатор! А чому ти з того закопу не начерпав тільки кип'ячки, щоби не потрібно було нічо продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен? — відказав Іван.

— Мовч, дурню! — крикнув розлючений Василь. — Доки я ще живу, не смієш ми під ніс тикати: то так роби, а се так. По моїй голові, про мене, давися всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я то знаю, — відказав Іван твердо, — але як так будете й далі розпорядковувати, то чорт який, що ся що лишить по вашій голові!

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий! Не досить ми свеї гризоти, ще ти ми будеш доганяти?..

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині незляканий, спокійний, з жалібним видом і буцім не бачив погрози вітця.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але уважайте, що всьо на вашім сумліню лежить, що з кожного кусника вітцівської земельки, котру віддасте в погані жидівські руки, прийдеся вам перед богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши тото, Іван вийшов із хати і пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, недвижно вдивлявся в грань. Лиш кров живіше товклася по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межі челюстями.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його і оставляли його в самоті, доти туманів він сам один, гризся і забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя і

теперішнє сирітство і про страшну погибель двох любих синів занадто глибоко жалила його в серце, він заливав того невмолимого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів — горівкою. Але тепер життя зачало знов і його чіпати і саме нині вразило його в болячу сторону серця, ткнуло пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибель. Годячися з жидом, бідний Василь тяжко терпів сам в собі і часто сам не знав, що говорив. А тут, по відході жида, тверда, спокійна а жалібна і, як сам то почував, доразу правдива бесіда Івана вразила його ще глибше і розжарила полемінь гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на жида, чи на себе, чи на Івана. І чого вони взагалі хочуть від нього? Чого не лишать його в супокою? Чи він їм натручується, чи жадає чого від них?..

Такі гадки шибалися по Василевій голові і жужжали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита пітьма густим стовбуром не залягла хати.

А в голові Івана чи не снувалися ніякі гадки?

Василь, певно, сидючи на припічку і вдивляючися в меркотячу грань, і не подумав, що, може, й його синові прикро приходилося сеї ночі, що, може, Бабуся-Грижа й йому засіла в головах. А прецінь так воно було. Неспокійно перевертався Іван на соломі в stodolі. Він дрижав цілим тілом від студені і не міг ogrітися. А гадки його шибалися по цілім "татовім" газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він закрадаючийся нелад, занедбання і опуст. Обірнику на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю і лиш усього-навсього один шкреток* засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в stodolі порожньо, у коморі порожньо, торішнього року недородило. А ще до того тато частку продає! а ще до того з закопом! Хто знає, може, якби було ще з на сажень прорити, була би ся знов кип'ячка пустила? Хто знає, якого скарбу збувся отець за 120 з[олотих]?.. "Ех, голово стара, нерозумна!.." — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи що почати, щоби бодай решту поля збережи. Далі рішився піти завтра при святій неділі до панотця розповісти, як що є, і просити поради. На тім і заснув.

Х

Була свята неділя. Невеличка стара бориславська церковця стояла сумна на пагірку за селом. Не отінювали її вікові розлогі липи, як звичайно буває по других селах. Кладовище з позападуваними могилками стояло голе і виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерті, грозячої всьому, що загляне. Напіврозвалена трупарня опиралася углом о стару головату вербу, котрої гілля стриміло над нею замісто стріхи. З другого боку стирчала острокінчаста дзвіниця, що вся тряслася, коли на ній задзвонено. Та й дзвони ж то бамбіляли якось так сумно та недоладно, мов справді тільки у них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу богу, а з села ідуть переулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшли, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, гуторять, регочуться та здихають важко, як кому до чого.

Аж ось горі горбком надійшли панотець з паламарем та й ще з якимось третім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півтораків Іван до ксьондза ходив? — сказав хтось у гурті.

— Певно, старий потовк го сп'яна, — сказав другий.

— А ци чули-сьте, кумунцю, що небіжка Півторачка ходить щоночі до чоловіка? О, говоріть, тадже Микитишин Петро на свої очі видів позаякось, як ішла. Та й он Калинничина Гапа розповідала, що, каже, іду я у берег глину копати, от там мя мама вечором виправили, дивлюся...

Гідна-поважна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджуючи панотця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Ту не коршма, а дім божий!

Надійшли єгомость, і парафіяни поставали перед дверми в два ряди, з котрих кождий взяв одну руку поважного пастиря і всі цілували її за чергою, "як бог приказав".

Почалася хвала божа. Іван стояв у кутику і бив поклони, голосно ковтаючи чолом о землю, немов хотів тим заглушити якусь сердечну грижу. Неподовзі надійшов і Василь і став позаду крилоса. Його очі позападали глибоко і гляділи сонно і мутно з-поза підпухлих повік. Глибокі морщини на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного і смілого чоловіка. Згорблений, мовчазливий, він видавався о много старшим, як був по правді.

Перехрестившись разів зо п'ять і вдаривши три земні поклони, Василь почав розкланюватися на всі сторони. Здивувало його то трохи, що дяк і паламар немов не замічали його, а послідній час від часу позирав на нього якось чудно із-за бокових віктарних дверець, помахуючи в руці лісковим гасильником. Аж ось і євангеліє. Паламар виносить оберемок свічок, котрі братство церковне під час читання держить засвічені в руках. Як котрий із братів не одержав у церкві свічки, то була се для нього велика ганьба, і кождий міркував, що мусив у чімось немалім провинитися, коли єгомость не казали йому свічки дати. Василя щось як би тягло, — "ану, ци дадуть мені свічку?" Дивиться паламар зачинає з другого боку, роздає одному по другім, кому просто тичучи в руки, кому другим передаючи, кому через голови і плечі пересягаючи. Вже скінчив одну половину, другу почав, уже ось-ось коло нього, дав Сеневі Гавранюкові, Микиті Благому, Олексі Вітишиному, тепер на нього черга, аж ні, паламар повернувся і вткнув свічку в руку дякові, що саме виводив носовим пискливим голосом: "Слава тобі, господи, слава тобі".

Кров напруго закипіла в Василевій груді. "Що я таке, — погадав він собі, — чим я провинився, кого забив або запалив, щоби мене перед цілою громадою виставляли на публіку?" Вчорашнє роздрознення ожило з більшою силою, почало снувати йому поперед очима бог знає які дивовижні догади. Е, кривда їм, що не можуть мя з усього обібрати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоть напублічимо го!" І бачилося Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираються на нього і кивають головами та шепчуть: "Е, мусив Півторак щось немалого зробити, коли го паламар з свічков обминув". За тими гадками Василь і не чув євангелія. Доперва тоді зіснувся, як його почали штуркати і перти взад деякі громадяни, що після звичаю на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницею. Василь пропам'ятався, підвів очі ід вівтареві і стрітив погляд панотця, що, бачило му ся, пильно слідив за ним. Він перехрестився поквапно і почав слухати проповіді.

Панотець, як кожду проповідь, так і нинішню, зачали ось якими словами: "Да воскреснет бог, і разидутся всі вразі єго! Слова суть записані у святого євангелисти, гм, гм, гм". На тім місці панотець звичайно закашлювалися і сейчас після такого вступу дивним і безпримірним наслідством гадок зачали про пиянство і легкодушність родичів, що не вважають на своїх дітей, на їх дочесне і вічне життя, а віддаються гидкому налогові лиш для того, щоби свому череву угодити. Панотець довго говорили: голос їх не раз підносився і гудів, мовби хто на церковний дах нараз висипав великий міх каміння, що торохтить, долів котячися. Особливо при словах: "Горе вам, п'яниці-недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім і гидкім наложі ви не тямите навіть про християнські обов'язки! Не досить, що ваше господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні божої, ви навіть, ви самі, заллявшися до непам'яті трунком, лягаєте, не перехрестившися, встаєте і насамперед, замість зробити хрест святий на собі, посягаєте по келишок! Скажіть же мені, ци годен такий чоловік (панотець, розгарячені, показали пальцем Василя, а всіх очі звернулися на нього, немов перший раз в житті їм довелось його бачити), ци годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні! Він худобина, гірший як

худобина, бо й тота прецінь встане рано, то уперед здихне до бога, а відтак ажень береся до їди!"

Під час цілої проповіді бідний Василь стояв, як на терню. Які гадки снувалися по його нещастями і встидом приголомшеній голові, то лиш бог один знає. Але то бачили всі виразно, що бідолаха аж мінівся на лиці і сам не знав, що з собов почати, коли очі усеї громади немилосердно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трофим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відітхнув, узяв шапку і хотів виходити, коли, втім, паламар узяв його за плече і прошептав:

— Куме Василю, ходіть-но, чогось вас єгомость кличуть.

Що робити? Скулився Василище і йде за паламарем за закристію, ждучи ще більше ганьби на себе. В його душі дивним способом застряла приповідка: "Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їш, що ти ся буду богу молити!" Василь не знає, відки вона тепер впала йому на гадку, і без відома повторяє її собі в душі раз, і другий, і третій, сам не знає, по що й по яке?..

Панотець сиділи на кріслі у ризниці і пили каву, котру їм приношено до церкви по хвалі божій. Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи, аж поки панотець не скінчать снідати.

— Що ти, Василю, — почали панотець остро, — щось лихо ся справуєш!

Василь мовчить.

— Був ту в мене нині твій син, жалувався, що поле продаєш, нічого не доглянеш, лиш усе горівков заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, а вважай, щоби-м тото послідний раз о тобі чув. Фе, встидав би-сь ся! Такий поважний газда, що би повинен усьому селу приклад давати, а він от що робить! Встид, ганьба!

Панотець кивнули руков, а Василь вийшов, не сказавши і слова.

"Скотина якась, гадина, не дитина! — думав собі бідолаха, йдучи долі селом додому. — А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди-но, щенюку якийсь, я тебе навчу!"

Не знати, чи щоби забути про свій нинішній сором, чи щоби набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої другої причини (хто знає, може, погані і гидкі наклінності уже вроджені людям такого низького стану, що ще до того, встаючи й лягаючи п'яні, і хреста святого на собі не положать), досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової коршми, де вже на лаві сиділо кількох людей, і кружив за чергою келишок.

XI

— А, паничу, — почав вечором Василь, добре підпитий, до сина, — то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби? — запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталося в послідні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитуєся мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком, брехати на мене?

— Не знати, що я такого набрехав! — відворкнув півголосом Іван.

— Ах ти, погана скотино, негіднику якийсь, та на свого тата, що тя згодував і виховав? То ти ми ся тепер, на старості літ, так відплачуєш, що мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися, що всі тепер на мене пальцями показують. "Адїть, говорять, пияк, розфійник, марнотратник!" То ти мені вже тепер таке строїш?

Василь, говорячи тоті слова, впадав щораз в більшу лютість. Його невеличкі очі загорялися щораз живішим, непевнішим блеском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби стискалися від лютості. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів узакутні, ще збільшила його гнів.

— А, от то-м собі виховав гадину сорокату за пазухов, о! То синочок, що би рад, щоби всі вітця відцуралися, щоби всі на нього плювали, пальціма показували, як на чудовище. То ми синочок, о!

— Тату, — відізвався твердо, але трохи тремтячим голосом Іван, — тату, ляжте нині, проспїтьсѧ, завтра побесїдуємо по-тверезому. Правда — правдою, я винен у тїм, але ви ще бїльше.

— Що, ти, вирїдку гадючий, ти менї, свому вітцю, смїєш розказувати, мене виноватити?

Роздразнення Василя, що так нагло вибухло і зміцніло в послїдні двї доби, шукало без упину предмета і спосїбності, щоби вилятися з цілою силою. І ось спосїбність нагодилася, предметом був Іван-бїдолаха. Василь в опалї прискочив до нього і з цілого розмаху ударив його кулаком поза уха.

— Тату, — скрикнув Іван, схапуючись, — а ви що робите?

— Мовч, вирїде поганий! Знай, як вітця шанувати!

Удар повторився, кров пустилася Івановї з рота.

— Тату, дайте спокій! — крикнув він, виходячи вкінець із свого рівнодушного спокою. — Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука!

Новий удар. Лице Івана посиніло. Йому також не стало терпцю і п'ястуком штовхнув вітця у груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув насеред хати.

— Га, поганине! — ревів п'яний, розжертний Василь, двигаючися з землі і хватаючи за сокиру. — То ти вже й на мене руку підносиш? Рад би-сь мя скоро в гріб захвати та сам усім подавитися!.. О, не діждеш, страчуку проклятий, не діждеш, мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру з-за лави.

— Тату! — проговорив за той час Іван тремтячим, но твердим голосом. — Най вам бог того не тямить, що ви о мні говорите та що зо мнов робите! Але щоби-сьте не гадали, що я напосівся так дуже на ваш маєток та жду вашої смерті, то бувайте здорові! Я відрікаюся всього. Жийте собі при божій помочі, доки вам судилося, робіть си з своїм маєтком що хочете, записуйте го по своїй смерті, кому вам ся вподобає, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинутися, волю свої руки по кичеренки проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, а стать Івана лиш мигнула попід вікна і щезла в тіснім закавулку. Василь стояв за той час насеред хати з сокирою в руці і не знав довгу хвилю, що такого сталося. Його лютість, спочатку скажена і сліпа, поволі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло. "Ігі, а я що зробив! Рідну дитину від хати відогнав! Та й за що? За того, що ми піп не казав у церкві свічку дати? Тьфу на тебе, помано! І що то таке велике? Гей, гей, як бог хоче чоловіка покарати, то насамперед му розум відбере! Мені би то нині було розумцю більше здалося, мені!" Василь

довго роздумував в той спосіб і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати, сидючи в сумерці та сперши голову на криси глиняного комина, під котрим не горів нині огонь, бо не було його кому розложити, не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, висказавши тоту погрозу в першій опалості, верне запевно сейчас на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сні морочили його аж до рана. То раз бачив усіх своїх синів, тонучих у глибоченній ямі в смердячій кип'ячці і дармо кличучих до нього о поміч. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в коршмі з чорними, брудними, замащеними людьми, на котрих аж гидко ся дивити. Бачить Василь, що і Іван поволі стає такий, як вони, кричить, співає і ганьбить усіх, як вони, п'є і валяється по болоті, а далі наливає порцію горівки, досипає якогось порошку і підносить йому: "Пий, — каже, — старий, на здоров'є!" Але Василь ніби знає, що се горівка затруєна, що Іван хоче його чим борше упхати в могилу, щоби вдавитися його добром. Проч пішов, негіднику! — кричить він крізь сон і кидає келишком до землі. — Чорта з'їш, що дістанеш з мого маєтку хоть рубець! Ні, ти й шнура не варт, щоби тя на нім повісити!.."

Такі сні пленталися Василеві всю ніч. Вкінці розвиднілося. Настав один із тих сірих, сумрачних зимових днів, у котрі надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті і холодно, і понуро, темряво і сумно-сумно, мов у домовині, а ще самому. Василь загорнувся в кожух, обув чоботи і пішов подавати худобі зрана. Відтак увійшов до хати, воркотячи з досади, і принявся розкладати під челюстями огонь, щоби бодай що-то обігріти хату та порозморожувати вікна.

— І де той хлопчище поплівся? — говорив Василь сам до себе. — Тадже чень му ся дур голови не ймила, не шубовснув собов де в яку западню. Ігій, щезай, маро, з таков роботів!

А то вже звісна річ, що коли мужчина, та й ще до того недосвіджений і маркітний, який тоді був Василь, озьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Ніщо не йде йому під руки, куди ся

поверне, все йому заважає. Сирі дрова не хотять горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а коромисла годі найти, там знов сесе, а там тото, і дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, і як котрий нетерплячий, то верже все, ще плюне і ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на весь світ і на себе, він сів на лаві, позмітувавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь лейбик. Вкінці сарака не видержав: сплюнув, загорнув кожух і пішов до коршми, воркотячи при відході; "Най тя ту грім трісне з таков роботів!"

Довгий рудобородий Шміло ще вчора докінчив торг з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом, але, йдучи вигоном, заздрів його, як, мимо сніжниці, сновивався у лисім футрі коло його закопу і, махаючи рукою, давав накази нанятим уже робітникам. Нічиє слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив того ненависного жидюгу на своїм вітцівськім полі, а ще й погадав собі, що задля того поля він учора так покривдив свого сина. Затрепетало старе зболіле серце, мимоволі на вернулися на гадку Іванові слова: "Тату, най вам бог тото не тямить, що ви робите?"

XII

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертав, і нікому було зайти [до] старого зробити який-такий лад дома, потішити, порадити, погугорити. А зимові деньки сумрачні, зимові вечори і досвітки довженні, як море. Коршма одна тягла його, 'д собі, бо тут бодай де з яким ріпником погугорив, а ні, то в горівці бодай на часинку топив свою тяжку, невсипучу грижу. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи си як інакше смерть заподіяв, що не вертає? Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоби сейчас смерть собі робити. Значить, став десь на службу. "Ну, — погадав собі Василь, доміркувавшись до того, — най си троха погуляє на прічках . Припре го біда добре, верне, як непришний". І, успокоєний тим, Василь навіть не допитував за сином. Горівка щораз більше морочила його пам'ять, щораз рідше він міг над дечим розумно подумати, а звичайно

сидів у коршмі а хитався по селу, мов сновида, бродячи та падучи по глибокім снігу.

Шміло вмів його, крім того, все притягати до себе, відколи сина не було дома. Хитрий жидюга, видячи, що у Василя газдівство велике, хоть занедбане, припадав коло нього, радив, потішав, живив і поволі-поволі виссав із нього все, що далось виссати. Василь скоро проминув тоті гроші, котрі йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу і збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван верне і не то, що не дасть вітцю дальше тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло, впрочім, знав, що Іван не за далекі гори відбіг, але, перележавши у одного газди в Попелях тяжку слабість, нанявся таки у нього на службу, діткнутий до живого тим, що батько ані раз не навідався до нього у недузі, ані слівця йому не переказав, щоби вертав, абощо...

— Відреклися мене, ну, то як си хочуть! Най си там газдують як хочуть, а я й ту поживу, побачу.

Минула зима. Василева хата стояла пустою, бо сам Василь більше пробував у Шміла, там і днюючи й ночуючи. Зато у Шміла було шумно і весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало вже було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо, хто був бездітний, у котрих не було вже поля, крім якого там городця та того, на чім хата стояла. Помимо шуму і говору, сум якийсь наляг на весь Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зато, мов мурашки чорні, снувалася жидова, стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби . І помежи хатами гамір не вгавав. Тут трачі ріжуть тертиці на високій кобиляниці , там телі цюпають, мов жовни, обтісуючи та ріжучи дерево, — се будують новий магазин, широчезний низький будинок на склад кип'ячки . Там знов боднарі під голим небом стружать скалля на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пили, стук топорів, але се не тота жива, свіжа рухливість сільського весняного життя, се зловіщі голоси, передвісники нового

життя, важкого, брудного, нещасливого життя, на котре відтепер засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копання "на великий камінь". Ще взимі він наняв робітників і взявся було до свіжозакупленого Василевого закопу. Догади Івана справилися щодо волоска. Прокопавши два сажні, Шміло натрапив на нафтове джерело, котре йому тижнево несло більше як 120 з[олотих] р[инських] чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій частці копати три нові ями, а поки що вертівся і запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися ні пропам'ятатися; бач, хитрий жид хотів видурити у нього решту поля. Та й, правду сказати, пора була якраз до того. Василь чимраз дужче упадав на душі: грижа й горівка підкопувала бистро його розум і здоров'я.

Хто ще знає, що би ся було стало, якби бідолаха Василь був найшов межі людьми щиро пораду, теплі, привітні і зичливі серця. Але так не сталося, не тому, щоби Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, що се були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай тоді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді. Але з тов самов щирістю, з яков рятували сусіда з нужди, вірили вони, небораки, в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так [в] саме казання про чуда та догми, а більше в то, що говорилося по казанні, — така приватна бесіда до громадян, яку звичайно кождий панотець не залишає після властивого казання, чуючи конечну потребу попри речі "божественні" зганути й о близьких усім земних справах. Отже ж то в таких бесідах панотець не залишили ні одної неділі виразно натякнути про Василя, про його грішне і безбожне життя, про пекло, котре його очікує по смерті, про встид, який робить усій громаді той газда, що недавно тому числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх у церкві звернені на нього, що шепти, залітаючи з бабинця, не йдуть ні про кого, як про нього. Далі-далі, коли панотець не унімалися, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоби не слухати кождісінський раз ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а наостаток дійшло до того, що панотець явно назвали Василя "закалою села" і заказали вірним парафіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили і бесідували за столом, а до нього й не туралися. Він бачив, що всі поглядають на нього косо і стороняться від нього, мов від заповіреного, а хоть хто й заговорить, то якимось холодно, сквапно, без тої щирості, теплоти та подуфалості, яким ціхується бесіда добрих знайомих, коли стрітаються при охоті. І так Василь ставав що раз, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова у коршмі і не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі і в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові. Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, розсіяний вираз, яким відзначаються всі ідіоти, у котрих звільна щезає все, що ціхує чоловіка, а остають чисто звірячі, вегетативні інстинкти.

XIII

Вечір. Майова ясна ніч, мов легке покривало запаху, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю. У Шміловій коршмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей. Деякі в обдертих зароплених сорочках, з такими [ж] лицями, їдять хліб, держачи його в таких замашених та нехарних руках, аж гидко на них дивитися. Се ріпники, що через день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони нині позабирали тижневу заплату, а кождий гадає собі в душі: "Ех, дам си нині духа! Досить-єм весь тиждень гриз хліб та воду хлепав!" Але поки що усі сидять ще тихо, казали си дати хліба, м'яса та пива і їдять скоро, захланно, неначе за один раз хочуть собі надолужити вже за увесь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше і порядніше, бесіднують поважно, сміються голосно, поводяться мов у себе дома. Се бориславські громадяни, що прийшли до Шміла вечором покріпитися та побалакати. Не один в душі аж потерпає, розгадуючи, як то там жінка почне йому парастас читати за поворотом за то, що послідній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то прецінь передновинок! Ворушаться бідоласі мурашки за плечима, та годі, про людське око треба й бесідувати весело, і сміятися, і жартувати!

А там за шинквасом сидить довжений рудобородий Шміло. Він саме вернув із ванькира від вечері в камізельці з тороками та в сабашовій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавочці під стіною і, мов злодій, раз у раз поводить очима довкола. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: се "капцани ", від них багато не вторгуєш. Довше і радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечері. Межи ними почали вже кружити чарки, бесіди ставали голосніші, реготи частіші, а жарти раз у раз грубші. Се звичайна пригравка до самого "танцю". Шміло знає добре, що необавці кров молода розіграється під тими латаними замащеними сорочками, а тоді все з дороги! чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! жити, уживати світа, доки служать літа! Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того прецінь не обходиться ні одна субота, і він з радості і засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці скулений, мовби вижидав якогось важкого удару, що туй-туй спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості і поволі пакав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть-но сюда! — закликав Шміло.

Василь, почувши жидів голос, устав поволі і підійшов ід шинквасові.

— Ню, цього ви так сидите, цьому си ні казете сьо дати? Вип'єте погцію?

— Та-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Жид наляв порцію сивухи, а він випив душком.

— Ни, ходіть сюда, сідайте коло мене; цього будете самі сидіти під пецом? Мозє, сцє погційку?

І, не ждучи відповіді, Шміло налляв і подав Василеві. То повторилося кілька раз, доки Шміло не був переконаний, що тепер мож з Василем бесідувати про "гешефт".

— Слухайте, Василю, сцьось я вам хотів казати, — зачав жид півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на локоть і німо почав ся вдивлювати в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до уст.

— Видите, я вам хотів сказати, сцьо хто знає, як, сцьо й куди, а мозє би длі вас було ліпсє, якби ви пгодали мені половину свого ггунту. До цього вам єго тепег, коли ні маєте го з ким обгабляти? А я вам ггосі дам, тільки, сцьо будете мали, поки віку васього. Ну, сцьо, будем могогиць пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече і потеліпав ним добре, немов хотів його збудити спросоння. І справді, бог знає, чи Василь чув жидову бесіду; доперва слово грунт вразило його притуплену пам'ять і збудило в нім якусь темну, непевну і неозначену тривогу. Він позирнувся на жида, немовби його перший раз бачив, і, судорожно захитавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так не раз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того та й не хочу! А чого не хоче і чому не хоче — і питати дарма.

— Ню, як собі схоцете, я вас ні силую! Пго мене, най вам пустков лезьить, а сцьо мені до того? — відговорювався хитрий жидюга, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже уложився другий план, безпечніший і певніший, як приголомшена Василева пам'ять. Але в тій хвилі, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим

столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що жид мов на пружинах підскочив і побіг тихомирить крик.

— Сцьо ту таке? Сцьо ту таке? — роздався його пискливий голос серед загального оглушуючого гомону. Ріпникам уже зачинало "підступати до голови". Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно, жарти і притинки викликували спори, і власне туй-туй було до бійки, коли жид вмішався, розборонюючи напівп'яних парубків.

— Ню, сцьо ви гобите? Дайте спокій, ци ні можете забавлятися спокійно, як бог пгиказав? Посцьо вам битися та волосатися?

— А ти, жидівська мордо, чого межи нас пхаєшся? — гукнуло йому в одвіт кілька грубих голосів. Шміло зачав говорити далі, тоті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали о стіл, ба й фляшки задзеленькотіли о підлогу. Гамір зчинився несказаний, жид ніби кричав і репетував, що це "гозбій", але в душі сміявся і тішився з того, знаючи, що тепер видре від п'яних все, що мають.

А Василь під час того галасу та грукоту сперся на брудний стіл головою і заснув твердо, мов дитина.

XIV

Поволі, одностайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленілися широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої, пахучої зелені повстало щораз більше горбків сірої ілястої глини, мов величезних кертчин, під котрими в темній задушній глибині за кварту горівки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмашені, заталапані, утепенені, працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям-жидам.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалось по Бориславі. За горбами, в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах, стояло по полю полукіпків, що звізд на небі, а на бориславських частках лиш де-де кладенички видніються. Уже другий рік — кара від господа, та й годі!

Василеве поле засівав Шміло, бо Василь до ні до чого й не турався. Але хитрий жидюга заходив його, мов дитину, пантрував, годував а поїв, поїв що міг, та пильно вважав, щоби Василь як мож менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі усі його цуралися, хоть багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло покрови се діялось. Василь сидів під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виражало ніякого смутку, бо воно взагалі нічого не виражало; але його уста говорили мов крізь сон: "Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене ту кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я прецінь газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!"

Страшно дивитися на чоловіка, у котрого за розстроєм організму пішли в розклад усі духові сили. Страшно слухати, як такий нещасливий в яким-небудь зрушінню без свідомо товкує свої вражіння словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі прецінь не що друге, як відголоски всіх найсильніших вражень його попереднього життя, котрі який-будь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються із уст, але по очах говорячого видно, що його дух, його увага занята зовсім чимось другим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що се говорить не той чоловік, що перед нами, а що се з нього говорить щось друге, чуже, незнане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язь з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо, осягнувши свій план, помітно охолоднів зглядом нього, почав обходитися з ним, як з слугою, далі-далі, як з непотрібним, що дармо в хаті валяється. Василь-бідолаха довго не запримічав нічого. Для

нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горівки та лавка під грубою для нічлігу. Але жид, певний своєї добичі, не гадав даліше пильнувати і заходити Василя і постановив собі якнайборше позбути го ся з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і, не кажучи й слова, як се робив звичайно, підійшов до шинквасу та протягнув руку, Шміло показав йому фігу. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стриміла й даліше над шинквасом.

— Ню, цього хочесь, піяк? — гаркнув жид, відвертаючися до стіни.

— А горівки! — сказав Василь, киваючи руков.

— Ні дам! Іди собі до цьогта! Досить мені дагмоїда дегзяти.

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи жидової бесіди.

— Ци ти собі ні підесь від мене, ти, псі вьиги, піяк якесь! Я ні маю гогіфки дагмо! Заплати ми за всьо, сцьось пгоїв у мене та пгопив! Давай ггосі!

Василь широко витріщив очі на жида і стояв ні в дві ні в три. Жидові не стало терпцю: вихопився з-за шинквасу і щосили пхнув Василя ід грубі. Ударився сердешний Василице ліктем о стінку і без сили сів на лавці, понуривши голову-вдолину. І нараз, коли жид моркотів під носом на нього усілякі наруги та погрози, він заговорив вищеприведені слова. Їх звук тремтячий роздався в пустій широкій коршмі, мов бесіда мерця, а слова самі були так несподівані при настоящій спосібності, що аж Шмілові самому мурашки поза плечима зашпіріли.

— Nu, wus? Schojn meschùgge gewein?* — прошептав він сам до себе.

В тій хвилі отворилися корчемні двері і на порозі показався статний, ладно одітий парубок з кошеlem за плечима.

— Дай боже доб... — зачав він, знімаючи капелюх та оглядаючися кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці. Він встромив очі в його помарніле, набрескле, відражаюче лице, слідив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі ж вліпив котячий, хитрий погляд в парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але сейчас у слідуючій хвилі запалали його зеленкуваті очі утіхою. Він пізнав Івана, пізнав, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоби його рятувати, та пізнав заразом, що Іван прийшов уже запізно.

XV

Іван повів батька мовчки до старої запустілої хати. Господи, що діялося в душі бідолашного парубка, коли побачив ціле газдівство занедбане, запущене, зруйноване, коли побачив, що тут, де недавно ще пліло тихе, спокійне, достатнє життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя, — що все припало порохом, приросло осетом та кропивою. Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї вітцівщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів на своїм давнім місці на припічку, хоть між челюстями не горів огонь, а по хаті провівав той неприємний, до кості пробираючий холод, який ціхує усяку пустку.

Вечоріло. Сонце закотилося за тяжкі, сірі хмари, від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убожество і недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван, пооглядавши обійстя, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба і теплої ковбаси на вечерю для себе і тата. Вернувши з закупленою

стравою, застав Василя на тім самім місці, де його був лишив, дрижачого від холоду. Іван затопив у печі і поставив перед татом хліб та й ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині проголоднілися неабияк.

Василь посягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов не своїми руками. Відрізав різничок і довго держав його у дрижачій руці, все скося поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доїдаючи свого різника.

Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс різник ід ротові і знов збоку поглипнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів йому що сказати, а сам того встидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю сейчас покмітив, чого татові хибує. Його лице посумніло, і, мов чоловік, що бере на себе який великий тягар, він устав, не кажучи й слова, і забирався до відходу.

— Ні, ні, не йди, не треба, не буду вже, бігме, не буду! — пролепетав Василь, і собі ж догадавшись, що син задумав, але Іван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на улицу.

"Ну, от мені й щастє! — гадав собі Іван, ідучи улицею до шинку. — Гадав, застану тата при роботі, дома, на господарстві, здорового, як бог приказав, а вно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як го заходити, як пантрувати? Уже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли му без тої парухи і кусник хліба в горло не йде!.. А ту ще й господарство со прахом пропало, хоть розшибнися на голотечі. І що ту на світі робитоньки?.."

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяко татові так скоро відвикнути від горівки. Його дряхлий, грижею надломаний організм, перепалений надмірним уживанням спіритусу, тим тільки й держався, що

поганий трунок ненастанно підсичував у нім ледве тліючий огоньок життя. І так, як той старинний грецький водж, що поти тільки міг жити, поки в його груді стриміла смертельна стріла, вириваючи її із рани, сконав, так прийшлось би і Василеві пропасти, якби хто напруго хотів його відзвичаїти від смертельного, палючого напою.

Швидко вернувся Іван з квартою горівки і засів знов з татом кінчати перервану вечерю. Після двох чарок оживилося трохи Василеве лице, у очах заблискотіли слабенькі іскорки, але до бесіди не могло якось прийти, та й їсти Василь їв дуже мало, мимо налягання Івана.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо порабляти? Як ту собі світу зайти? — почав Іван, попрятавши останки вечері та поставивши фляшку з горівкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку і, видимо, силувався не глядіти на фляшку, відвертався, вздыхав і не знав, де подіти свої руки. А коли Іван узяв її з припічка, він лиш раз украдкой поглипнув на полицю, де була схована, і знов боязко відвернувся. Іван не замічав того. Його мучили гадки про того, як поправити підупале газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженина невелика, усього 30 ринських, ну, а на перший раз, то й того до чогось може ся придати. Ну, а через зиму тре буде туй-таки стати де на роботу.

— Та так, синку, так, — сказав Василь.

Довго ще розговорював Іван, стараючи не дотикати й одним словом того, що отець звів господарство на нінащо, — а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав украдкой догори, наповалу, а відтак на полицю, де стояла в куті фляшка з горівкою.

— Та що, може би, ми вже спати пішли? — сказав напоследок Іван, видячи, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходім спати, — підхопив живо Василь, — ти змучився, небоже, правда?

Іван не відповів нічого, тільки почав вечірню молитву, роздягаючися під час неї та вишукуючи усіляке курмання на постіль для тата.

Іван довго не міг спати, чи то тому, що лежав на голім запічку, лиш однов сірячинов накритий, чи тому, що по хаті продувало різким холодом, чи, може, і про тяженьку грижу, що його мучила невспино-ненастанно весь нинішній день, відколи побачив батька і батьківщину в таких нужденнім стані. Бідний парубок і не догадувався, що стан батька і батьківщини далеко-далеко гірший, як се йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почала находити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест у батьковій постелі. Дрімота пропала в одній хвилині. Іван скулився, запер дух у собі і насторошив уха щосили. Ось і чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах і прилавках. З першого разу прийшли Іванові на гадку глухі вісті про небіжку маму, нібито вона ночами ходить по хаті, і волосся звело му ся вгору на голові від забобонного, мимовільного переляку. Але от чує — дренькнула миска в полиці, лава задудніла від важкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі у пільму, побачив темну, невиразно мріючу стать батька, котрий, стоячи на лаві, одною рукою придержувався горішньої полиці, а другою, видимо, мацав по закамарках. "Що се такого? Чого він поночі тамтуди шарить?" — була перша його гадка, але по хвилі булькотання мов витікаючого плину із фляшки нарозумило його і посвідчило ясно, чого шукав старий Василь. Гнів і обридження овладіли Іваном в першій хвилі. "Старий пиячище!" — воркнув він сам до себе, але в тій же хвилі почув глибокий, сердечний жаль за батьком, що прецінь не з власної волі таким став і що, може, в тім і його, Іванової, вини немало. Бо пощо ж він покинув батька в такім часі, коли той, згризений, надломаний, прибитий усякою нуждою, не міг не прогніватися за такий його поступок і таку бесіду? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? "І що ту з ним тепер робити? На кого я го лишу, як ся прийде мені іти цілими днями на роботу? Ох, господи

небесний, за що ти мене так тяженько караєш?" — Такі гадки сунулися, мов тяжкі осінні хмари, через Іванову голову. А фляшка довго-довго булькотала, вкінці, видко, спорожнилася до дна. Василь непевною рукою положив її у полицю, а сам, знов стиха мацаючи та чупаючи по хаті, поповз на постіль, з тяжким, глибоким зітхненням упав на ню і в одній хвилі заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, не поворухнувши і одним сугавом тіла, тільки глибоко з його груді чутно було час від часу зловіщий дихавичний хрип, котрий наші селяни означають сумно-гумористичним зворотом: "Христос у грудях грає".

XVI

Годі розказати, як прикро і встидно було на другий день рано Іванові стрічати батька. І Василь, пробудившись, видно, дуже встидався своєї вчорашньої слабості, а коли син перший поглянув на нього оскільки міг спокійним позором, йому видалося, що се гнів і погроза, і бідолашний отець почав дрижати всім тілом, мов мала дитина перед прутом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то послідний... не буду більше, бігме, ні.

Але заледве Іван успів як-небудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловічок низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава навіки, — відказав Іван.

— Іване, Іване, — задріботав старий, — от добре, сину, що-м тя в хаті застав, ато біжу з резиденції та й гадаю собі: "Ану-ко, він уже пішов декуди!" А вно ні! Добре, синку, що тя виджу: мене єгомость прислали, щоби-сь як стій ішов до них, щось ти мають сказати.

— Мені?

— Ага, ага. Та й от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас єгомость просять. Учора, як ся дізнали, що от ваш Іван вернув, та й кажуть: "Ну добре, треба буде з ними поговорити". Ходіть, а швиденько!

Говорячи тоті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся і скакав по хаті то до Івана, то до Василя, розмахуючи лісковим костуром, мов гасильником. Іван немало зачудувався, чуючи несподіваний привив. "Що він мені має сказати? Може, знов яку-таку раду, як торік?" — подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покинував головов, мов сонний, але його помарніле, нужденне і зістаріле лице не виражало ні цікавості, ні зачудування, ні взагалі ніякого чуття.

— Ну, що, тату, — сказав Іван по відході паламаря, — треба би нам таки піти до ксьондза, хто знає, що му там такого треба.

— Ая, синку, ая, — сказав Василь, не рушаючися з місця.

Якось-не-якось натяг Іван на нього кожух, загорнув на себе гуню, і оба пішли, бродячи по болоті, розполоканім учорашнім дощем.

Пора мені для усунення всяких недорозумінь і закидів сказати тут кілька слів о характері і намірі панотця.

Бориславський панотець — був то чоловік середніх літ, середнього росту і то, що звичайно називається чоловік, яких много. Лице його не заявляло ні одної різкої типічної черти, характер — ні одної виразистої, смілої признаки, ні одної сильної пристрасті. Такі люди у нас лучаються дуже часто в так званий просвіщеній верстві нашого народу, їх холодна спокійна кров ніколи або рідко коли бунтується против їх розуму, тож і той послідній, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза границі щоденного спокійного життя, а сягнувши поза них, чується

зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними і порядними людьми в звичайнім, буденнім значінні, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають ними довільні, та й по всьому. І бориславські панотець були чесний чоловік, щиро бажали добра для своїх громадян, але за домашніми клопотами, за одностайним тиркотом щоденного життя ніколи їм було й подумати, чи і як мож осягнути того добро. Вони обмежилися на тім, що приписував ритуал, чому їх вивчено в семінарії, с. є. на моралізуючих проповідях, в котрих якнайзвучніше виголошували найідеальніші і найабстрактніші моральні науки. Гріхом було би сказати, щоби будь-коли їх слова були спеціально вимірені на певну особу, щоби їх поступки заявляли коли бажання несправедливого зиску, злобу або що подібного. Як коли лучилося, що зажадали у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там "божу потребу", то походило се більше з засади: маєш много — давай много, а не з якої там захланності.

Але від якогось часу панотець побачили, що парафіяни бідніють, що жидів напливає в село що раз, то більше і що через то навіть їх доходи значно зменшуються. Ось вони почали більше зацікавитися громадою, прикликували не раз сього або того до себе при вільнім часі, чого давніше ніколи не бувало, наминали, навчали — розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного становища. Така наука ждала нині Василя і Івана.

Дрижачий, залуджений, став Василь перед панотцем, мов сільське хлоп'я, що, перший раз прийшов у школу, побачить вусатого сурдутового професора з тростиною паличкою в руці. Його хиткі і непевні мислі доразу перепуталися, капелюх випав йому з рук і упав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився, почав хапати рукою, буцім хотів його підняти, але в тій хвилі заговорив панотець, Василь мимовільно обернув на нього очі і довгу хвилю стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи ухопити випущеного капелюха.

Панотець з першого разу заговорили до Івана. Не знати чому, а наразі вони прикинулись, що не помітили Василя: може, хотіли ще більше

упокорити і привстидати "непоправного грішника", даючи перед молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитали вони, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менше прикро, як і вітцю; він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоби панотець замітили Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостьової. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити, а они щось троха незмагають на ноги, так я вже з ними й сюда прийшов.

— А, правда, і ви ту, Василю! — скликнули панотець, нібито аж тепер побачивши старого та чудуючись. — А во, а во... давно-сьмо ся виділи, не правда? Щось ви на нас дуже загнівалися! А, а! ні до церкви не ласкаві загостити, ні ніде! Ну, видко, прогнівили ми вас!.. А може, йто правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла, то мож бодай за гарнець жита порцію горівки дістати! Га, і то може бути!..

Василь стояв під час тої бесіди, як уперед, витріщив тусклі очі на панотця і дармо силувався надібати на підлозі свій капелюх. Тупий і безмисний вираз його лица свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього панотець.

— Ну, що, Василю, розповідajte мені, як вам жилося-поводилося за тоті часи? — говорив далі панотець насмішливо-забавним тоном, але, видячи, що Василь і не збирається відповідати, відвернувся бистро від нього і знов заговорив до Івана:

— Ага, ага, я й забув спитатися тебе, як там у вас що? Господарство в порядку, чи ні? Бо то, знаєш, мені вже і війт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдив: усьо, що міг захопити, носив із обійстя...

Іван на такий несподіваний зворот бесіди довгу хвилю не знав, що й казати. Панотець діткнув найтяжчого питання, і Іван довго вагувався, чи говорити панотцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: "Що ж робити, ховатися ту ні з чим, коли біда за плечима, а ще до того тато в такім стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи заставляти, їм би тепер найліпше придався супокій, старунок добрий, дещо, а я відки на того стягнуся... От, може би, єгомость..."

Дивна гадка блиснула Іванові в голові. Він попросив панотця, щоби позволив татові сісти, а сам пішов з ним до другої світлиці. Тут розповів панотцеві свою гризоту, опустошіння газдівства, татів нещасливий наліг, що пожер усі його сили і перейшов уже в слабість, і просив о пораду.

— Гм, гм... — сказали панотець, хитаючи кілька разів головою, — а видиш, небоже, а видиш, до якого то оно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А ради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я ту можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, єгомость, що? Озьміть ви тепер тата до себе... Най побудуть троха у вас: ту, під вашим оком, они будуть все так... знаєте... ніби на пристяжі, вже собі так не дозволять... того... Ну, а там за ложку тої страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Коби лиш они бодай що-то поправилися, а я за той час бодай яко-такো господарство на ноги поставлю, та й чень то господь милосердний дасть, що якось зможу чого де дохрапатися!

Панотець, почувши таку дивну бесіду, тепер і собі ж отворили рот та витріщили очі, як усякий наш брат, простий чоловік. У них була вразлива природа, а така бесіда зачудувала їх. Далі-далі почали гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно до чого придасться, і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого, і так далі. Але Іван, видячи, що се найліпший спосіб і найпевніші руки, котрим мож тата повірити, почав просити і благати так, що панотець наслідку таки пристали. Бідний, щирий, а недосвідчений парубок! Він не знав, що не міг найти невідповіднішого місця, невластивших рук для тата! Він не знав,

що для таких недужних нічо нема гіршого, як нагла і неприродна для них зміна обставин життя, — він, впрочім, і не гадав, що така зміна можлива і що дійсно наступить!

Але поки що Іван, рад своїм ділом, пішов сказати татові, на чім стало.

— Ну, що ж, татуню, — кінчив він свою бесіду, — як же ви? Єгомость хочять, щоби ви лишилися туй та прожили до весни під їх надзором. Пристаєте на того?

Василь ледве-ледве похопив, о що ходить.

— Єгомость хочять? — спитав по хвилі.

— Ага, — відповів Іван. — Ну, що ж, лишитесь?

— Ні, — сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете ту.

Василь, на диво та на чудо, неждано-негадано бистро порозумів тоті слова. Глибока, пекуча біль вхопила його за серце; то щеміли послідні, дотліваючі іскри чуття щирого, вітцівського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов тота дитина, котру безвинно ударили, а його марне, пожовкле лице буцім говорило: "Ну, от чого я дожився, власна дитина мене відрікаєся". Іван спостеріг тото і швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоби я то казав так, що ви ніби мені не любі абощо! Борони господи! Ото би з мене була дитина добра! Я то лиш против того кажу, що от тепер треба мені буде день у день то на роботу, то сюд, то туд, а ви що? І слабі, і недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому і єгомостя просив... Тадже, знаєте, ту вас борше хтось і діздрить, і всьо...

— То то ти єгомостя просив?

— Та я, — або що?

— Нічо, нічо... Га, то вже коли так...

— Та що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишіться, татунцю, лишіть! Лиш до весни... Я за той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будем знов жити разом, ладно, люблю, як бог приказав...

Багато ще говорив Іван в таким способі, але все пусто. Василь не слухав його бесіди, зранене серце не так борзо гоїться у старих, а ще хорих людей. І всяка рана, хоть би й найслабша, у них болить удесятеро дужче, як у крепшого та здорового. І розставання їх було сумне та невеселе. А панотець за тот час проходжувалися вздовж і півперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що тут починати з Василем і яким способом скоро і певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й то запримітити, що панотець, при своїм звичайнім, поверховнім огляді, недужний ідіотизм Василя прийняли за упертість і закаменілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому-то рішили ся тепер пробувати всіляких способів, щоб переперти тоту упертість і зм'якшити закаменіле в грісі Василеве серце.

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися довкола себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, який[сь] страх, мов перед наближенням великого небезпеченства. Білі чисті стіни разили його непривичні очі, крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожевклим листям та зарослими доріжками, а далі, за коротенькою, пустою вже стернею, шумів темно-зелений сосновий бір карпатський, званий у підгірян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової коршми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім воздуху. Ввійшли панотець.

— Ну, що, Василю, — ти тепер у мене лишишся.

— Та так, єгомость, — сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде дармо хліб їсти, — що зможеш, то треба робити.

— Треба, єгомость.

— А Шміла, небоже, тре зовсім забути: я буду остро на то бачити.

Василь, не знати від чого, звів голову і не сказав нічого.

— Ну, — сказали панотець далше, — нині озьмеш си рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищувати. Знаєш?

— Знаю, єгомость.

— А тепер іди до кухні, най ти дадуть дещо попоїсти.

Василь аж тепер підняв капелюх із підлоги і пішов непевними, хиткими кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари з-за Ділу на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та стрясає сухе листя з галуззя. Сіро, сумно, мляво на світі. Якась вагота зависла над землею і давить, бачиться, усе живе, спирає дух у груді, спинює рух, прогонює думки веселі. Затяжіла вона, видко, й на Василі. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду і, хоть загорнений добре, продрог від холоду. Різкий воздух зовсім його не відсвіжує, — противно, проймає що раз, то діткливішим морозом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить, противно — при ближчій обзорі навіває на нього нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дармо силується бідолаха розрушатись, розігрітись при роботі, дармо хапає дрижачими руками то за рискаль, то за граблі, сили його оставили, сугави якомь деревіють. "Ех, розігріти б ся, — так трошка!" — подумав собі Василь, але сейчас, перепуджений, поверг тоту гадку, пригадавши собі слова панотця, що "буду-ді остро на то бачити, щоби-сь...". Але поки то гадає, уже з рук його випали граблі, випав рискаль, все якомь щезає йому сперед очей. "Як холодно! Треба розігрітись, конечно треба, тогди до роботи, тогди сили прибуде!"

Такі гадки снувалися по голові Василя, а тим часом незнана якась, темна, сильна рука перла його щораз далі а далі на край саду, ід перелазові, за котрим зачиналася втоптана стежка до села. "Ні, я не піду, треба перемагатися, треба якомь устояти... А що єгомость скажуть?.." — промелькнуло в Василевій голові, але він за тот час уже переліз через перелаз і спішив щосили стежкою півперек поля до Борислава.

Панотець були зайняті в stodолі, тому-то аж по обіді спостерегли, що Василя нема в саду. Почали сейчас допитуватися слугів, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що "хто знає, ци не полізла біда де в калабаню та не пронерла, а то, — каже, — так му щось з очей пахло, що єму недовго на світі жити". Але панотець

махнули нетерпеливо руков на таке пендичіння та й сказали: "Ет, говори свеї! Пиячисько негідний, десь до коршми поплівся! Я вже добре знаю, що єму з очей пахне, не бійся! Ану-но, підіть хто в село, ци не найдете го де у якім шинку! Приведіть ми го зараз сюда!"

Сказавши тото, пішли панотець до покою, а старий Климко покивав головою, нібито дуже йому не хотілося вірити в єгомостеву бесіду. "А втім, — проказав він по хвилі, — що мені до того? Ну, Сеню, збирайся та бігай, коли ти єгомость казали, будем видіти!"

Сеневі, двадцятилітньому крепкому парубці, не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак, підперезав його вузьким ремнем та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку баранкову кучемку. Він тішився дуже тим ходом, бо у селі, трохи оподалік від резиденції, у нього була люба дівчина, котру без того він би не був видів аж у неділю. А крім того, кортіло його й порцію горівки випити, бо панотець дома ніколи й на очі не хотіли її бачити. Не треба й казати, що Сень, правда, борзо забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавив у вдови Гнатихи, гуторячи то зі старою, то з своєю любкою Оленою, котра саме тоді забиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його панотець послали.

— Ага, Гнатихо, — сказав він, — ото з мене, я й забув, пощо-м прийшов! Ци не виділи ви де ту старого Півторака?

— Півторака? А нащо ж го тобі?

— Та от єгомость послали мя, щоби-м го як стій завів на резиденцію.

— Півторака на резиденцію? А то що такого? Ігій !.. Ага, правда, та ти ся питає, ци-м го де не виділа? Виділа, виділа! От перед полудньом надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж ту, слухаю, крик якийсь зробився

коло шинку. Вибігаю, дивлюся, а то Шмілиха бурнигаєся серед улиці з Васильом. І таке ти кричить та пищить, а все бідного Півторачища в плечі кулаками дюгує, а він усе упираєся, все позирає на шинок. "Ігій, що такого?" — гадаю собі. Побігла я там, другі люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічо, лиш усе свеї, ще дужче пищить: "Піяцисьце якийсь, я го ні хоцю на оцьи видіти! Цього він лізе до моєї хати?" Ту люди до неї: "Стій, жінко, не бий, говори, що ся стало?" А вона як не розпустить писок та до нас: "А вам сцьо до того, мудь, гавгило, хомут? А ні підете ви собі до цьогта матеги?" "Пек ти, бідо, — гадаю собі, — най тя хвороба спітче!" От я питаю Василя: "Та що то ся такого стало?" А він стоїть, ги стовп, ні в дві ні в три, а далі плюнув, здихнув та й поплівся онту до Мошка, до шинку.

— Де, де, кажете, до Мошка? — спитав Сень.

— Ага, онде, до рудого Мошка. Тамій, бачу, й дотепер сидить, бо-м не виділа, щоби відтам виходив.

Сень* не дослухав до кінця її бесіди і щодуху побіг болотистим переулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве затюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що "про Шміла, небоже, тре зовсім забути", і що єгомость би ся дуже гнівали, якби він ся впив, і що Іван, — то недобра дитина, не любить свого тата, хоче його вигнати з його пильомої хати та пустити по жebraх. Але, помимо всіх тих гадок і слів, Василь ішов та йшов дальше, не силуючися навіть розпізнати, куди і за чим він іде. І зовсім не дивно йому стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а тут через сильне сполучення вражінь він і на хвилю не задумався, тільки просто пішов досередини і, не кажучи й слова, став біля шинку та простягнув руку против Шмілихи, домагаючися тим способом звичайної порції горівки.

Шміла не було дома. Він ще навесні докопався нафти у Василевім закопі, а вліті черпав уже з трьох других закопів, виритих на купленій частці ґрунту. Розуміється, що тепер Шміло розпоряджував уже немалим капіталом. Але йому не досить було того. Він довгий час працював над тим, щоби осягнути більше, — і тепер його ціль сповнилася. Він поїхав до Дрогобича, щоби поробити що треба в уряді. Шмілиха, розуміється, не знала, що се за діло, але то знала добре, що Василеві нема вже що стояти о ласку. От вона, побачивши простягнену руку Василя, розлютилася дуже і почала звичаєм усіх жидівок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її бесіду і стояв далі, німий, недвижний, з простягненов над шинквасом руков, доки розлючена жидівка не зірвалася та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, стратив рівновагу і повалився горілиць узад. На щастя, стояв невіддалік за ним стіл з порожніми фляшками та порціями, — і Василь упав на нього плечима. Стіл перепихицьнувся, фляшки та порції попереверталися і, дзеленькотячи, попадали на підлогу — пішли в кавалки, але Василеві не сталося нічо. Аж тепер жидівка, оглушена бренькотом, впала в страшну лютість, наробила вереску на півсела і вишпурила бідного Василя з шинку на улицу.

Побачившися таким робом знов на вільнім воздуху, Василь стояв якийсь час без чуття, без думки серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним переулком. Із одної хати, бруднішої і обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно. Він озирнувся, витріщив очі на хату і на четиняну віху над дверми, котра у нас означає шинок, і, не здаючи собі справи, хто і за чим його кличе, увійшов досередини. Се був шинок, званий "у рудого Мошка", один із найнужденніших і найвідразливіших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішеного болота, на брудних лавах, ба й попід столами лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах, з гнилистими, страшними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і утома від роботи, і лінивство, і нужда, і бог знає які ще "гріхи головні". Лиш два такі чоловіки стояли серед коршми та хриплими, надірваними і незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Василь, очутившися раз у шинку, забув зовсім, що його хтось

кликав, і просто підійшов до шинквасу та простягнув руку саме так, як у Шмілихи. Рудий Мошко знав добре Василя і його теперішнє життя, знав добре, що грошей за горівку у нього нема, але, побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за квартиру горівки і то стане, і, наллявши велику порцію, підніс її Василеві.

— А, Півторак! А видиш, прийшов! А то, бачу, плентається чорт знає куди, — гадаю собі, закличу чоловіка!..

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто се і чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку з порційов над шинквас, і жид швидко налляв йому другу, за нею пішла третя, четверта і поволі-поволі Василь почув, як у груді ворухиться якесь тепло, — він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудними очима довкола.

Не дуже поквапно діялося Сеневі виходити від Гнатиhi. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він Василя уже без пам'яті, лежачого на лавці і без кожуха. "Ну, хвацький козак, — погадав собі, — як скоро си вміг догодити. І що ту тепер з ним почати, як з бідов дочалапати на попівство? А втім, ігій, будем видіти!" Так заохотивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та й принявся будити Василя.

— Гей, Півтораче, вставай! Ану, рушся, а живо, підемо, небоже, на грай-гору!

Довго теліпав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що і як, ухопив Василя сильно попід руку та й поімчав горі селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, і утепенився трохи не до смерті, заким зайшов на попівство.

Панотець аж за голову взялися, побачивши Василя в такім стані. Вони зразу олютилися, почали кричати та сварити, але швидко побачили, що крик і сварка тут нікуди не годиться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Погди, — крикнули панотець, — мушу я тебе не так узяти! Положи го туй на лавку, Сеню, а сам іди випорожни комірку на поді! Зачекай, там му буде добре, дам му їсти, всьо, най си троха посидить. А то як ще ся так зо два, зо три рази залле, то по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима о стіну. Його в'язи стратили силу і не могли удержати голову на собі, котра через то раз у раз спадала на груди, то баламкала в боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі і попараскані уста здригали від гарячки. Тим часом панотець ходили широкими кроками по сінях, а поли їх довгої реверенди розвівалися за ними у воздуху. Час від часу вони поглядали на Василя, а лице їх виражало то жаль за страченою "вівцею", то гнів, то бог знає які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов, — цюпка для Василя готова. Панотець веліли парубкові підвести Василя з лавки на ноги і попід руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочучи горі сходами безпам'ятного старця, котрий щохвиля шпотався і тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належитої висоти, щоби стати на вищий ступінь східців. Але вкінці прецінь Василя наміщено на старім тапчані, застеленім наскорості чистою веретою, подушкою і коцом для вкривання. Сень роздяг його, визув і поклав спати, панотець самі принесли йому дзбан води, хліба і ще дечого до їди і, виходячи, замкнули за собов двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі, коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужного, котрого утлий організм допалює страшна гарячка.

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве притуловище. Крізь шпарки в стіні протягає острим холодом. Крізь підлогу чутно, як хроплять у кухні слуги, та час від часу скрикають крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихає нерівно, а з глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрушнювся . Коц ізсунувся був з тапчана і впав на землю; його обхватив холод, мов залізні кліщі, — він пробудився. Рукою машинально сягнув по собі, бо в сні бачилося йому, що отсе вростає в сиру землю, а земля давить його і душить, а він дармо силується видобутися з живого гробу. Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хриплячи сильніше, як уперед, а зуби "лярум дзвонили", не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоби переконатися, де він, щосили напружав свою слабу пам'ять, щоби нагадати собі, що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пітьму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скрегінцало, мовби хто ножем по склі черкав, у горлі в нього пересохло, згага пекла і давила його, мов гарячий камінь, ба, він чув виразно, як кров підступала йому до очей і давила на них ізсередини, неначе хотіла їх висадити з голови. Крім того, при першім порушенні Василь почув голод: він учора, крім горівки, все пополудне нічого в роті не мав, а рано у єгомостевій кухні якось унімався багато їсти. Тисячі гадок, попутаних, неясних, шибалися по його голові! "Де я? Що зо мнов сталося? — тото питання мучило його дужче всього. — Ци невже ж я мере западаюся в землю?" Він трібував устати з тапчана, але не зміг. Сеся неміч утвердила в нім страшне переконання, що він паде в бездонну пропасть, на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому щораз більше крові до голови, йому почало все в умі мішатися, витріщені очі добачали крізь пітьму височенні, чорні камінні стіни, котрі ніби все мчаться мимо нього догори: значить, він паде у преісподню! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло ухопило, немов голосом удавився. Він почав

термоситися в розпуці, кидатись немов у конвульсіях, а далі, безсильний, безпритомний, упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя, до нової муки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко діткливіше усякий дотисок, усяку біль, як давніше; густа пітьма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І от йому бачиться, що він уже впав на сам спід пекла, що тут прискакують до нього страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і торочать із нього внутреності, валять залізними довбнями в голову, видовбують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поять розтопленов смолів. Йому тепер в страшенних образах привиджувалися всі тоті кари, котрі не раз чув з казальниць приобіцювані пиякам. Довгий час лежав безвладно і стогнав, мов конаючий, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав що раз, то дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всілякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які коли-будь чув на своїм віці. Тут був і скрип корби, котров витягав послідній раз свого сина з ями, і глухий стук падучого тіла, і тяжке бовтнення у глибоку пропасть, і роздираючий душу вереск мліючої матері, і все, все, що, мов тараном, розвалило його щастя, мов громом, роздрухотало його життя, що повалило його з чесного заміжного газди так глибоко у пропасть нужди, хвороби і розпуки.

І бачиться нещасливому Василеві, що всі тоті давні хвилі, всі тоті люди, дорогі його серцю, встають, піднімаються з кутів: лиця у них не сині, а чорні, мов уголь, очі позапливали кров'ю, нужда і розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ними їх мати, далі багато знайомих, ровесників, колись подібних йому заміжних газдів бориславських, котрим він дорадив копати ями і котрі, подібно як він, походили на жебраків або погибли, як його діти... Із усіх кутів вони тиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пищать, регочуться і тісніше його обступають, наступають на його ноги, на груди, давлять, тлумлять, їх

дотик холодний, мов крига, проймає його до костей, ваготить на нім, мов навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, і нараз із глибини зболілої душі виринається страшний крик: "Змилюйтесь надо мнов! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?"

І висилком послідніх сил він затермосив собою по тапчані і з глухим стукотом звалився на підлогу без сили, без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу він немало перепудився, думаючи, що вже потах . Але почувши, що дихає, підняв його без труду і положив на тапчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеневі, коли побачив сині, попукані губи Василеві, його глибоко запалі очі і синє, помуравіле лице. "О, тому недовго на світі заваджати", — погадав собі парубок, обтулюючи Василя коцом. Василь отворив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому воду з дзбанком, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини. Чути було навіть глухе булькотання в горлі: вода спадала, мов камінці в порожню фляшку.

— Може, з'їсте що теплого? — спитав Сень.

Василь захитав головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю служниця внесла мисчину доброго, заправленого борщу, і Василь лакомо пролигав ложку за ложкою.

— Ци не слабі ви що, Василю? — спитав Сень.

Василь не відразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі другі слуги закликали Сеня до якоїсь роботи, ніколи було парубкові

дожидатися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві що де не хибує, і, побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль, він швидко вийшов і замок дверей за собою.

Василь лежав іще довго на тапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні надо дверима. Пробута ніч з усіма своїми страховинами та муками шуміла йому ще по голові неясним спомином. Він був так ослаблений, чув ще такий докучливий біль на цілій тілі, що боявся навіть ворухнутися, щоби не чути лупання в костях. Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоби взяти сикусник хліба, або дві-три бульбиці, або води напиться. Води пив він того дня дуже багато, бо всередині чув після вчорашнього страшенну паль і хотів її залити водою.

Десь коло полудня навідалися до нього панотець; вони застали Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай, — промовили до нього, видячи, що Василь силувався встати. — А що, як ти ся спало по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало чогось тяжко і нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а кудавас господь водив учора? — спитали панотець насмішливо. — Десь, бачу, хапатня була неабияка.

— Та, прошу єгомостя... — зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що єгомостеве лице хмуриться.

— Василю, — сказали панотець остро і твердо, — я гадав, що ви ще ось-ось якийсь чесний чоловік, що вам мож на слово повірити. Я гадав: от озьму го до себе, ту му буде супокійніше, ту буде й дозір над ним, чень-чень, гадаю си, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А ту бачу, бе-бе-бе, оно не туди йде! Мій Василь ледве з хати, та

й гайда до Шміла! Е, як оно так, то погано буде з нами. Я того не хочу! Якби-м був таке знав, то був би-м вас учора обох із сином за обої двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й надвір випустити, я не хочу, аби-сь там з п'яницями волочився. Посидь ту, під запором. Ту ти буде тихо, супокійно, ту ти їсти принесуть, усьо... Та що ж з тобов робити? Інакше не мож! Ігій !

І панотець, оглянувши, чи все в порядку у Василевій комірці, вийшли і двері за собов заперли. Василь лишився сам із своїми попутаними думками, з болем на цілім тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в груді. До вечора ще було яко-так. Він не зовсім ясно зміркував, що то все має значити, його арешт не сприкрив му ся ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. От він п'є холодну воду; як п'є, то йому ся бачить, що дійсно холодить, що йому легше, але мине хвилька, друга, — палить, як уперед. Але мимо всього того Василь був спокійний того дня, навіть передрімався трохи надвечір. На вечерю посьорбав рідкого чиру з молоком, і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч — довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмурить, його цюпка залюднюється, заповнюється гідкими марами та страшищами. Тут жиди з рудими бородами, в виді величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпимий у собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілого, кров жбухає до очей, кашель починає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім безсильний.

— Ци не слабі ви, Василю? — запитав його Сень.

— Е, — відказав Василь, глипнувши на нього, але тото "е" могло значити, що хто хотів. Сень пішов, і цілий день ніхто не турався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, помимо того, що паль всередині не унімалася. Йому наввірилося лежати, і, хоть слабий, встав і почав хиткими кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого, і сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому

дивне, неприємне чуття, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі. Йому бачилося, що шкіра прилипає у нього до кості, що кров не напливає до рук і ніг і не відживлює їх і що її послідні останки жбухають, розжарені, мов окріп, до голови.

Страшні дні, страшні ночі переживав бідолаха Василь на стриху в комірці через цілі дві неділі. Нуда, самота, гарячка, страшища, котрі наслідок показувалися йому уже й серед білого дня в живі очі, — все то мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в дряхлім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися і товктися по комірці, його очі палали диким, несталим огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, б'ючий з очей, перепалив їх на уголь. Панотець часто навідувалися до нього, давали деякі ліки, казали навіть Сеневі спати з ним по ночах. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшись через день ціпом, спав уночі, як забитий. Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили щезли, послідні іскри життя зачали видимо погасати. Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо двигалися вгору, дихавиця душила його що раз, то страшніше, у горлі почало хрипіти, а, крім глибокого, роздираючого ухостогнання, ніякий голос не добувався з його уст.

Панотець побачили, що зовсім круто прийшлося з Василем, і післали Сеня, щоби відшукав Івана, най піде вітцю по доктора до Дрогобича. "Післав би я й тебе, — сказали панотець до слуги, — але треба роботу кінчити. Завтра неділя".

Сень пішов тим разом просто до Півторакової хати, але, підходячи ід хаті, він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті уже й сліду не лишилося.

XIX

Іван, лишившись перед двома неділями вітця на попівщині, з легшим серцем поспішив додому, роздумуючи дорогою, як тут починати нове

газдівство і чим продержатися через зиму. "Поперед усього, — міркував він, — конечно тепер купити деякого зерна, щоби було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння ід весні. Навесні купувати — не докупишся, дорожня. Ну, і одежину тре деяку справити для тата, чоботи тощо". От він сейчас на другий день забрався до Дрогобича, закупив кілька кірців жита, свиту і чоботи татові, положив усе те на сусідський віз, а сам піхотою рушив додому.

Недобрі прочуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався півперечками по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панамі, їдучих возом до Борислава, і неясна гадка о нещасті, біді і погибелі прошибла йому душу. Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, заталапаний, біг ід хаті, немов боявся, щоби в ній не вибух огонь або щоби злодії не покрали з неї бог знає яких скарбів.

Іванові лихі прочуття збулися. Підходячи ід обійстю, він заздрів Шміла і панів на оборі. Вони через день обійшли уже все його поле, тепер оглядали будинки та огород. В руках у них були папери, і вони все писали щось по них, шваркотячи з жидом по-німецьки.

"Що то значиться?" — подумав собі Іван і боязко виступив із-за угла хати на обору.

— Слава Ісусу! — сказав він, низько кланяючися панам.

Пани обернулися і почали міряти його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак? — спитав його один пан ламаною руською бесідою.

— Ая, прошу пана.

— А де твій отець?

— Та, прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш отого пана? — тут бесідник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло, — відказав Іван, мнучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого вітця домагаєся?

— Ні, прошу пана. Або що такого?

— Він каже, що твого вітця цілий рік кормив, поїв, зодягав, заходив у себе. Правда тото?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди ми повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує ту письма, контракти, що му твій отець попродав, кілько в нього грошей забрав, кілько наїв, напив, усьо... На то всьо свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що всьо правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належиться від вас 300 ринських, знаєш?

— 300 ринських! — скрикнув Іван в страшній тривозі. — Господи ласкавий, а де ж ту нам узяти 300 ринських? Тадже то... страх погадати!

— А видиш! — сказав пан. — Пан Шміло не може чекати, уряд присудив спродати вашу хату і поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши тото. Він як заklenув руки на грудях, так-таки стояв довгий час, німий, нужденний, забризканий болотом — образ безнадійної розпуки.

— Зжальтеся, панове, — проговорив він вкінці, насилу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що його давили в горлі, — що ж я тепер пічну без хати, без захисту?

— Га, працюй, роби, що нам до того! — відказали пани.

— Але ж у мене отець, старий, зболілий, незарібний, що ж я з ним пічну?

— Най би був ні пив, паскудник! — проворкотів жид.

— А що нам до того, довг мусить бути сплачений, — відповіли пани і пішли з жидом до війта, щоби докінчити таксації і записати маєток на жида.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки і надії. Всі слова панів були для його серця ostrі ножі, що різали і пороли його без милості. Але, подібно, як смертельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а діткливіше чує меншу, так і Івана найдужче боліли насмішливі Шмілові слова: "Най би був ні пив, паскудник!" Тоті слова не сходили йому з тямки, шибалися в його думках, мов шиплячі змії, ворушили і бентежили всі найтайніші закутки, прогонюючи спокій, пожираючи надію а сіючи розпуку, грижу і розстрій. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудними очима, а далі пішов до хати, упав на лавку і гірко заплакав на свою долю нещасливу.

На другий день війт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Війт постояв хвилю, закрутив вуса і оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею о лаву, що пани отаксували весь його ґрунт з будинками на 280 ринських, а на решту має Шміло взяти у нього, що буде мож. Відтак гідний-поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту і збіжжя на запічку, моргнув на присяжного, той хопив як стій свиту на руку, а другу руку на знак своєї

владі положив на мішок. Забезпечившись таким способом, вїт обернувся до Івана і розповів йому далше, що тепер уже не має тут що робити і що то від Шміла буде зависіти, чи дозволить йому ще хоть через зиму пересидіти в хаті. Шміло, розуміється, не дозволив. "Сце ту загніздиться, — сказав до вїта, — а потому го й вигнати ні мозь буде, — ні потгебую такого гість!" І так бідному Іванові не оставало нічого більше, як тільки як стій виноситися навсєгда з рідної хати. Сейчас на другий день Шміло продав її якомусь другому жидові, той швидко наняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли у друге місце і поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут ігралася частина вічної, великої драми життя зі всіми щоденними виступами, з проблісками щастя і радості, з хмарами смутку, горя і недолі.

Усю тоту сумну історію розповіла Сеневі вдова Гнатиха, до котрої тот побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ухам своїм не вірив. Вкінці запитав про Івана. Але Гнатиха не бачила його вже дві неділі, не чула про нього нічо. "Ци то в чоловіка мало свеї біди, синочку? — сказала вона. — Та й так-от; добре то якийсь мовив: почувеш чужу біду, та й ся й на себе свеї надій! Ніколи, видиш, і розпитувати було про Йвана. Але видить ми ся, що десь буде при котрійсь ямі. Іди, може, го де надиблеш. Нині єднако субота, з роботи завчасу вертають".

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було найти його серед сотень обмашених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках, брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, шумом, говором, прокляттями та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко дишучи від утоми, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Йвана, але хоть деякі й знали, при котрій він ямі, то знали також, що він нині не робить, бо як відобрав виплату, то десь, певно, п'є на забій, та ще бог знає, у котрім шинку. Сень мусив вертати впорожне на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов до резиденції.

А Іван мере розпився на забій. Після вигнання з вітцівщини він довго не знав, що діяти. Іти і розповісти про все татові — була перша його гадка. "Але що ж, — подумав собі сейчас, — що я му скажу, пожитку з того не буде ніякого, — що з воза впало, то пропало, — а ще старий готов загризтися та вмерти!" Так розміркувавши, він постановив собі іти на роботу до першого-ліпшого жида. "Або ми мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то, може, що-то зароблю". Не довго прийшлося й шукати роботи, він наймився у жида Шерера до ями, по ринському денно, з тижневою виплатою і завдатком наперед. Але невсипна грижа під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дірвавшись грошей, він майже без відома очутився в шинку. Почалася п'ятка, страшна, смертельна. "Най пропаде лихо!" — кричав нещасний парубок раз по разі. Сміх, крики, похвали, припліскування товаришів заглушували його, бурили його кров, завертали йому голову. Смертельно п'яний, він повалився над ранком на землю, переспав цілу слідуючу неділю, а в понеділок рано встав, порахував решту грошей (всього лишило му ся два ринські), здихнув важко і, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горівці. Молода, здорова природа мимоволі відвертала його від тої трути. Він бажав успокоєння, не приголомшення, щастя, не хвильового забуття. Вже північ, а він усе сидить у куті, в тяжкій задумі, не тикаючи келишка, стоячого туй перед ним.

— Гей, Іване! — гукнув йому над ухом його товариш-ріпник, котрий іно що увійшов до шинку, хоть, видно, вже деінде добре си підсадив, — де ти в біса сховався, ту за тобов люди питали-розпитували, ані руш тя здибати.

— Які люди? — спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоби-сь там приходив, бачу — тато ти ся женить, ци що.

— Як, як? — спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнадцятий ! Єму говори, що лопатов у голову клади! Отець слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав протискатися ід шинквасові та й швидко загубився у глоті .

Іван порозумів, що щось воно, мусить, погане, коли панотець аж слугу висилали за ним шукати. Йому хотілося сейчас іти на попівщину, розвідати, розпитати, що таке? "Але, — погадав собі, — може, воно ще так дуже зле не є, а я піду серед ночі, розборикаю весь дім зі сну, ще готові гніватися. От волю завтра раненько збігати".

Довго ще сидів Іван у куті за столом і думав, і гризся своєю бідом, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоть тут довкола нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли се голоси таких саме, як і він, бідолахів, без дому, без роду, котрі тільки й тим безумним криком та шумом хотіли і в своїх серцях заглушити грижу невсипну та пекуче горе!

На другий день Іван збудився пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи мимо церкви, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подертім куртаку, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість зняла Івана подивитися, хто се такий; він підійшов ід цвинтарному парканові і аж остовпів з чуда та радощів. Серед громадки селян стояв і живо про щось розговорював не хто другий, як його отець.

XX

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося! Панотець і всі домашні не можуть надивуватися, що се з ним зробилося. Ще вчора вечір бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і

стогнання, — а тут нараз рано Василь встає зовсім здоров і просить панотця, щоби його пустив до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так напруго виздоровів? Ні, — вся челядь рішила, що тут без чуда нема.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого, і панотець був би то пізнав, якби був пильніше приглянувся Василевому лицю, а особливо очам. В них тлів такий жаркий, неприродний огонь, губи так часто судорожно здригали, руки і коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоби пізнати, що се зовсім не здоров'я піддвигнуло Василя з постелі, але страшне зміцнення гарячки, що тота живість, то остатнє висилення організму, мов остатнє живе палахнення світла, заким має зовсім загаснути. Але панотець не мали часу приглядатися Василеві, — вони швидко пішли на утренью, а відтак сіли трохи подумати о проповіді.

Василь тим часом просив Сеня, щоби вивів його ід церкви, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менше других твердо вірив в своє чудесне виздоровління. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою, і Василь почав їм широко розповідати про свої давні гріхи, про свою слабість, про страшилища, які йому привиджувались, і про муки, які терпів. "Але матінка божа змилосердилася надо мною. Через єї молитви, панове господарі, підвів мене господь. От слухайте. Нині над раном лежу я, — не сплю... Чую, — вітвираються двері, та так тихісінько, що й не чути. Дивлюся, входить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу, та тремчу, та все пацір мовлю. Вона, братчики, притулила ми руку до грудей, а мені мовби жорновий камінь зняв, так відразу легко стало". — "А що? Ліпше ти?" — питає мене. "Та ліпше", — кажу. "А видиш, не треба грішити, пан біг за гріхи ще тяжче буде карати. Іди ж, небоже, і три неділі лежи "крижем" перед царськими дверми, потому ся висповідай, то ти всі гріхи будуть відпущені".

Василь довго ще говорив в той спосіб; людей чим раз, то більше купчилося коло нього, старі приятелі стискали його за руки, узнаючи на нім явну ласку божу. Вкінці забаламкали сумовито дзвони на хвалу божу,

і весь народ попер до церкви, хрестячися побожно та цілючи чорний дерев'яний кілок, котрим були прибиті Христові ноги на великім розп'ятті перед церковними дверми.

Іван не міг протиснутися ід татові, хоть дуже рад був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув того, що розповідав Василь, і сам не знав, що о тім і гадати. Він насилу хотів вірити в правдивість сеї бесіди, але в глибині душі щось ворушилося і шептало: "Ні, се не туди йде". Будь-що-будь, він постановив собі бодай по церкві поговорити з батьком і пішов до церкви, де вже почалася була хвала божа. Перед самими царськими дверми, на помості, лежав його отець у брудній сорочці, завалянім куртаці, нечесаний, нужденний, лежав лицем до землі, з простертими руками, правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм побідителем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили ззаду свої маленькі діти, щоби їм показати "чужу" на "зюмці", а як котре плакало, то страшили, що й їм так скаже "боженька" лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, здихали побожно, зводили очі догори і хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково і під час кожної довшої молитви панотця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не рушається. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься і опадає, як груди велета. Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпиму паль, лагодить своїм холодом гарячку, тамує дихавичний кашель, йому легше, що раз, то легше. Молитви ніякі не йдуть йому на голову, та й чи до молитви йому тепер?.. Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не того життя, яке розуміється в зібранні всіх пригід, нещасть і завірюх, але життя чисто ростинне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило і в'язало його, мов залізні пута, довгі літа, відколи затямить. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваги, путає його посліднім узликом ланца. Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед, перерви послідній узлик ланца! Свобода, свобода! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каменя на груді! Живо наперед! Живо наперед!..

А тим часом хвала божа іде своїм звичайним ладом. Уже по євангелію панотець стають на казання. Їх лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, нині дуже сильно і, видимо, з щирого серця виголошеного: "Сей день, єго же сотвори господь, возрадуємся і возвеселимся в онь", панотець приступили просто до оповідання про блудного сина, широко і з притиском вияснили того речення, що більша радість на небі задля одного наверненого грішника, як задля десяти праведників. "І от, християни, — кінчили панотець, — перед вами лежить такий син марнотратний, такий грішник, котрий молитвами святих божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині у небі радість велика, нині пастир добрий найшов згублену вівцю, нині і наша громада позискала назад свого чесного члена. Радуймося і тішмося, християни, бо нема більшої утіхи, як тогди, коли бачимо свого ближнього, повертаючого з блудної дороги на дорогу вічного спасенія!"

А навернений грішник, блудний син, загублений баран, лежав тихо, недвижно на помості і не рушився й разу під час тих слів. А коли по службі божій люди хотіли його підоймити і вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помосту бездушне, холодне вже і задеревіле тіло "наверненого грішника".

* Благословен, хто має серце!

Він ще спасенний може бути.

З. Красінський ("Небожественна комедія") (польськ.). — Ред.

* Ну, що? Вже божевільний заплакав? (євр.) — Ред.

* У першодруку помилково надруковано "Гнат", — Ред.

* Шкретками називають підгіряни кусники поля, відірвані від більшої цілості, от як де межи деберками, межи прилісками або на горбочку межи вогкими сіножателями.